STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 03106

YIDISH UN YIDISHKEYT

Joseph Opatoshu

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

יוסף אַפּאַטאָשו

•

יידיש און יידישקייט

/ עסייען /

•

פאַרלאַג:
גרשון פּאָמעראַנץ
עסיי - ביבליאָטעק
טאָראָנטע, קאַנאַדע

יוסף אָפּאַטאָשו

יידיש און יידישקייט

/ עסייען /

תשרי, תש״י — אָקטאָבער, 1949

ה ו נ ד ע ר ט ז י י ט ן

געדרוקט אין דער

פּאָמער פּאָבלישינג און פּרינטינג קאָ.

גרשון פּאָמעראַנץ, אייגנטימער

206 ספּעדיינע עוועניו ★ טאָראָנטאָ, קאַנאַדע

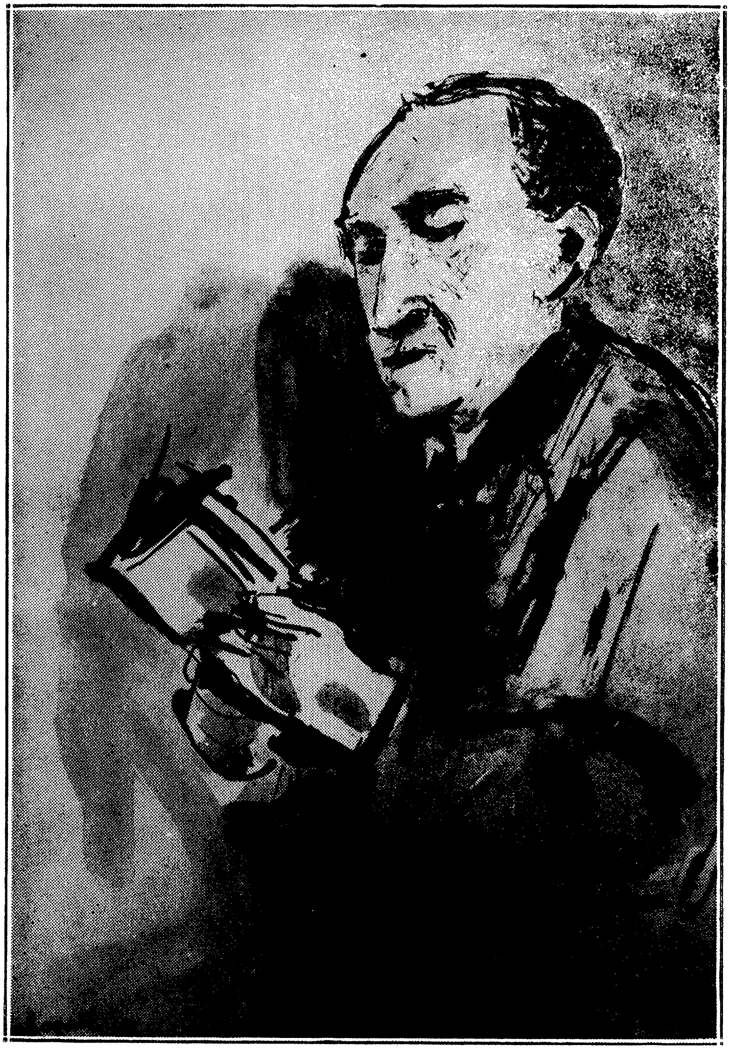

יוסף אָפּאַטאָשו

מאַרק שאַגאַל

געצייכנט אין קראַטאָן פּאַלס, 1948

יצחק לייבוש פרץ

אוף ווינטער 1915. דער וואַרשעווער גמינע־הויף איז איבערגעפּאַקט מיט פּליטים פון גאַנץ קרוין־פּוילן. ביי טאַטע־מאַמע פרירן קינדער אויף די הענט, גייען אויס פון הונגער. ביי זיידע־באָבע פרירן טרערן אין די אויגן.

די גמינע אַליין זעט אויס ווי אַ הקדש. קראַנקע ליגן אויף בעטלעך, אויף שטולן, אויפן דיל. דער פאַרוואַלטער פונעם וואַרשעווער בית־עולם, אַ מיטל־הויכער, פעסט־געבויטער, טראָגט זיך פון איין בעטל צום אַנדערן מיט אַ שווערן געעלטערטן טראָט, ס׳פּנים טונקל, אָפּגעצערט. די וואָנסן פאַרשטעלן די אונטערשטע ליפּ. ס׳קומט אונטער אַ דאַר, אויסגעצערט מענטשל. ביידע גייען צו צום פענצטער. דער פעסט־געבויטער ווייזט מיטן פינגער אויף דעם גמינע־הויף:

— זעסט דאָרט דעם ייד לעבן דער סוכּה? דערקענסט אים נישט? ס׳איז דאָך באָנטשע, באָנטשע שוויג. איצט דערקענסטו אים שוין? דער האַלב־פאַרפרוירענער ייד לאָזט מיך נישט אָפּ, נישט ביי טאָג, נישט ביי־נאַכט, גייט מיר נאָך און מאָנט און מאָנט:

— באָנטשע שוויג בין איך. גענוג צרות שוין געהאַט. וואו איז דיין פּמליא של מעלה, פּרץ? וואו איז דיין גן־עדן? לאָז זיין אַ בולקע כאָטש אָן פּוטער! זעסט נישט, אַז איך גיי אויס פון הונגער?

— גערעכט איז געווען דער ליטוואַק, — האָט דער פאַרוואַלטער פונעם וואַרשעווער בית עולם ווייטער גערעדט — וואָס האָט מיר געשריבן מיט יאָרן צוריק, אַז אין באָנטשע שוויג האָט ער דערקענט די כּנסת־ישראל. אָט דערקען איך איצט אין דער כּנסת־ישראל דעם געפּלאָגטן באָנטשע שוויג, וואָס בעט כאָטש אַ בולקע אָן פּוטער, בעט אַ שטיקל טרוקן ברויט. און קיין ברויט איז נישטאָ.

— און דעם הויכן ייד, טאַקע „משכמו ומעלה״ — דעם ייד דערקענסטו? די באָרד — אַ לאַנגע, אַ פאַרשנייטע. ברעמען — ווייסע, דיקע, לאַנגע. און אַז ער הייבט אויף די ברעמען — איז רבונו של עולם — אויגן חלפים, בלאַנקע חלפים קוקן אויף דיר. ס׳איז דאָך דער בריסקער רב, וואָס זיצט שוין דאָ דעם דריטן טאָג און זאָגט „איכה״ — קלאָגט ס׳קלאָג־ליד פון אונדזער חורבן, וואו ס׳איז נישטאָ קיין איין טרייסט־וואָרט, וואו ס׳איז נישטאָ קיין שטיקל שטראַל פאַר אונדזער מאָרגן. דערפאַר טאַקע האָב איך קיינ־

מאָל נישט געוואָלט איבערזעצן „איכה״ אויף יידיש. דעם נעכטן טראָגן מיר, יידן, אין זיך. מיר דאַרפֿן דעם מאָרגן, מיר דאַרפֿן כוח אַריבערצוטראָגן דעם היינט.

— שוין וואָכן, ווי כ׳קוק מיר די אויגן אויס, כ׳זוך אַרום אויפֿן גמינע־הויף דעם ביאַלער רבין, כ׳זוך די שטענדיקע פֿרייד פֿון זיינע טונקעלע אויגן. כאָטש אַליין — קרוע־בלוע — איז ער קיינמאָל נישט פֿאַרביטערט, שטענדיק אויפֿגעלייגט, האָט אַ גוט וואָרט פֿאַר יעדן איינעם. דער ביאַלער רבי האָט בעסער געוואָלט זיין אין גיהנום מיט כל־ישראל, איידער מיט יחידים אין גן־עדן. און אַז מיר האָבן שוין ס׳גיהנום, האָף איך, אַז דער ביאַלער רבי וועט יעדע מינוט אָנקומען.

אַזוי האָט פּרץ גערעדט, צי געדאַרפֿט רעדן, צו דינענזאָנען אַ חודש פֿאַר זיין טויט. ווען דער שונא האָט זיך געריסן קיין וואַרשע.

●—★—●

דעם דריטן אַפּריל, 1945, איז געוואָרן דרייסיק יאָר ווי פּרץ איז טויט. פֿאַר די דרייסיק יאָר האָט פּרץ דורכגעמאַכט אַ סך גילגולים. כמעט יעדעס יאָר צו פּרצעס יאָרצייט האָט מען געגומען נישטערן צי מען האָט נישט חס־וחלילה איבערגעשאַצט דעם נפֿטר. און דאָס איז געטאָן געוואָרן פֿאַרן כבוד פֿון דער יידישער ליטעראַטור. מען פֿלעגט האַלטן אין איין טאַשן און טאַ־לירן די נעמען. אין 1912 איז דער נוסח געווען — פּרץ, שלום־עליכם, מענ־דעלע. אַ צען יאָר שפּעטער — שלום־עליכם, מענדעלע, פּרץ. און היינט? די פּרץ־רעוויזיעס האָבן כמעט ווי אויפֿגעהערט. און מען הייבט שוין ווידער אָן צו הערן דעם אַמאָליקן נוסח — פּרץ, שלום־עליכם, מענדעלע.

איך האָב גרויס דרך־ארץ פֿאַר יידישער טראַדיציע, פֿאַר יידישער מסורה. כ׳האָב אָבער מורא, אַז דער נוסח — „אונדזערע קלאַסיקער״ — וואָס מיר רעדן אַרויס אין איין אָטעם, האַלט זיך אין אויסלייזיקן. און די געפֿאַר ליגט נישט אינעם „חוט המשולש״ פֿון די דריי גרויסע קינסטלער, נאָר אינעם פֿאַרטיקן נוסח, אַז די יידישע ליטעראַטור דאַרף אַוועק איבערן שליאַך פֿון די קלאַסיקער.

פֿרעגט זיך:

האָבן טאַקע אונדזערע קלאַסיקער געהאַט איין שליאַך? נישט אמת. מעז קען נישט רעדן אין איין אָטעם וועגן „זיידע מיטן איינִיקל״. סאַטירע און

הומאָר פאַרן זיך נישט. הומאָר איז אַ העכערע מדרגה ווי סאַטירע. געלעכ־טער פאַרטרייבט האַס און שלעכטס, מאַכט די וועלט שענער.

און אויב מען קען נאָך געפינען אַ בשותפותדיקן טראַקט צווישן מענ־דעלן און שלום־עליכמן, דאַרף מען האָבן אַ האַרבן מהרש״א אַרויפצופירן פרצן אויפן זעלבן טראַקט.

און דאָ גייט נישט וועגן טאַלאַנט. שלום־עליכם און מענדעלע זענען גרויסע שרייבער, גרויסע טאַלאַנטן. מען פרייט זיך ווען מען לייענט זיי, מען טרויערט, ווען מען לייענט זיי. און דאָס זענען הויכע מדרגות.

פרצן אָבער לייענט מען נישט. פרצן דאַרף מען אַליין איבערלעבן.

פאַראַן קינסטלער, וואָס טראַכטן אין געשיכטלעכע קאַטעגאָריעס. זיי טראָגן אין זיך אַרום אַ חוץ ס׳אייגענע פאָלק אויך קיבוצים און פעלקער.

אין קיבוצים, אין פעלקער, אין געשיכטלעכע קאַטעגאָריעס דאַרף מען זוכן פרצן. און פריער, צי שפעטער, וועט די יידישע קריטיק קומען אַהין.

פרץ איז פון די געציילטע דיכטער, וואָס האָבן געוואָלט אין יידישן לעבן געפינען אַ באַרעכטיקונג. אַזאַ דיכטער איז געווען ר׳ יהודה הלוי. ער האָט אין זיך געטראָגן ס׳גאַנצע יידישע פאָלק. אין אָנהייב פון צוועלפטן יאָרהונדערט האָט ער געזאָגט: „כי לא היתה מעלתם בעבור משה, אלא משה היתה בעבורם״ — יידן זענען נישט געווען אַן אויסדערווילט פאָלק אַ דאַנק משה רבינון, נאָר פאַרקערט — משהס גרויסקייט נעמט זיך פונעם יידישן פאָלק, די קינדער פון אברהם, יצחק און יעקב. דאָ האָבן מיר שוין שד״לס גאַנצן וועלט־קוק, זיין „אברהמיזמוס און עטיציזמוס״. יהודה הלוי האָט אַ וואָרף געטאָן ס׳גרויסע יידישע וואָרט, וואָס ס׳לעבט נאָך היינט אין אונדז — „ואל תשיאך חכמה יונית, שאין לה פרי כי אם פרחים״ — לאָז דיך נישט פאַרפירן פון דער גריכישער פילאָזאָפיע, וואָס האָט בלויז בלומען, אָבער נישט קיין פרוכטן. אָט־דער הלוי מיט זיין בענקעניש נאָך ציון האָט דער־הויבן אונדזער גלות. ער האָט געשאַפן אַ גלות־פילאָזאָפיע, וואָס גיט אונדז כוח ביז דעם היינטיקן טאָג. דאָס האָט ער אין אָנהויב פון צוועלפטן יאָר־הונדערט געזאָגט:

„ישראל באומות כלב באיברים״.

אַזוינע דיכטער טראָגן נישט אין זיך בלויז אַ וועלט. זיי טראָגן אויך אחריות פאַר דער וועלט. זייער וועלט איז נישט בלויז דערפאַרונג, וואָס ס׳אויג זעט, וואָס ס׳אויער הערט — ס׳איז אויך נשמה און אחריות.

יידישקייט, סאָציאַלע גערעכטיקייט איז ביי זיי אַ דראַנג צו ווערן איינס מיט די פאַרגאַנגענע דורות, מיט דער מענטשלעכער גאַנצקייט, מיט דער אייביקייט.

דאָס איז געווען דער וועג פון יהודה הלוין, דער וועג פון יצחק לייבוש פרצן.

● — ✶ — ●

מען טאָר זיך נישט וואַרפן מיט אונדזער מוסר־ליטעראַטור, קוקן אויף איר, ווי אויף אַ ירידה אין פאַרגלייך מיט דער נאָכגעשריבענער, פלאַכער מעשה פון יידישן מיטלאַלטער, וואָס איז אויסגעגאַנגען בנשיקה, ווען זי האָט זיך געוואָלט שטעלן אויף די אייגענע פיס.

אונדזער גאַנצע מוסר־ליטעראַטור אויף יידיש האָט זיך באַוויזן אין אַ צייט פון גרויסן פאָלק־יאוש און טיפן צער. גירוש־שפּאַניע, די דרייסיק יעריקע מלחמה, גזירת ת״ח — אַ נאַציאָנאַלער חורבן אין אַלע אייראָפּיי־אישע ישובים. וואָס פאַר אַ פנים האָט ביים ייד געקענט האָבן די „וועלטלעכ־קייט״, וואָס איז אַזוי גלייכגילטיק געווען צו זיינע צרות, וואָס האָט זיך געבאָדן אין יידיש בלוט?

דער ייד, אַ געיאָגטער, איז אַוועק צו זיך, האָט דאָרט געזוכט אַן אָנלען, אַ שטיקל נחמה. און ער האָט געפונען אַ טרייסט אין די כוחות, וואָס האָבן געשלאָגן אין די טיפענישן פון פאָלק, אין דעם היסטאָרישן דראַנג צום לעבן — אינעם יידישן מוסר און אין דער יידישער עטיק.

דער „בראַנטשפּיגל״, דער „לב־טוב״, די „צאינה־וראינה״ און דער „קב־הישר״ האָבן געמוזט זיין מער ווי ליטעראַטור, אַנדערש וואָלטן די ברייטע יידישע מאַסן זיך נישט געקענט אויסלעבן אין די דאָזיקע ספרים אויף יידיש. אַנדערע ספרים, ווי די לירישע „צאינה־וראינה״, וואָס האָט אונדז באַפרייט פון מיטלהויכדייטש איז געווען דער רוקנביין פון אונדזער יידיש. דאָס ספר איז געווען איבער דריי הונדערט יאָר (און ס׳איז נאָך טיילווייז היינט) דאָס טישבוך, די ביבל, פון דער יידישער פרוי.

די מוסר־ליטעראַטור, וואָס איז פול געווען מיט התלהבות און אַסקע־טישן ברען, וואָס איז רייך מיט אַזוי פיל סאַוואַנאַראָלעס, האָט אַרויסגע־רופן אַ מאַסן־באַוועגונג, ווייל די מוסר־ליטעראַטור האָט געשטעקט מיט

ציין און נעגל אין דעם טאָג־טעגלעכן לעבן, האָט זיך געקלאָמערט צו דער ווירקלעכקייט. דער מוסר האָט פֿון אַ לעבנס־קוק זיך שפּעטער דערהויבן צו אַ וועלט־קוק.

די תּנ״ך־איבערזעצונגען פֿון בליץ און וויצנהויזן האָבן זיך נישט אָנ־גענומען ביים יידישן פֿאָלק, ווייל אין תוך זענען די איבערזעצער געווען „משכּילים״. בליץ האָט זיין איבערזעצונג געשריבן „לויט די כּללים פֿון לשון אשכּנז״ און נישט ווי די טייטש־חומשים, וואָס האָבן זיך נישט גע־האַלטן „לפי טבע לשון אשכּנז״.

בליץ האָט נישט געקענט פֿאַרטראָגן, וואָס די „צאינה־וראינה״ איז „אייטל מדרשים ואגדות זרות״, וואָס יצחק גייט אין בית־המדרש אַריין דאַווענען מנחה, יעקב לערנט אין דער ישיבה פֿון שם־ועבר. ער זעט אין דער גאַנצער פֿאָלק־ליטעראַטור „אייטל שבושים״. אין שמואל־בוך גיט דער נביא עסן שאולן — געפּילטע פֿיש און הון. דוד פּלאַנט צו פֿאַרקויפֿן גליתעס כּלי־זיין, ווייל ער קען דערפֿאַר קריגן אַ סך געלט.

דער משכּיל בליץ האָט נישט פֿאַרשטאַנען, אַז אַנשטאָט אָפּצומאָלן די אבות, האָט דער מחבר פֿון „צאינה־וראינה״ געמאָלן זיך און טאַקע דערפֿאַר איז זיין ספֿר געוואָרן אַזוי צוגענגלעך, האָט אַן אָטעם געטאָן דורך די אבות מיט וועלטלעכקייט.

די השׂכּלה פֿון יידישן מיטלאַלטער, צי פֿון נײַנצעטן יאָרהונדערט האָט נישט מיטגעריסן מיט זיך קיין מאַסן, ווייל זי איז געקומען פֿון דרויסן, האָט גערעדט צום פֿאָלק אויף פֿרעמדע שפּראַכן, איז שטענדיק געווען אַסימילאַטאָריש. מען דאַרף פֿריער שטעקן אין אייגענעם פֿאָלק, טראָגן אין זיך דאָס געוויסן פֿון פֿאָלק און דערנאָך ערשט קומען מיט איבערצייגונגען. דעריבער טאַקע איז דער כּלי־זיין פֿון דער השׂכּלה, איר וועלטלעכקייט, אויך שטענדיק געווען אַן אויסערלעכע.

גליקל האַמיל, וואָס האָט זיך דערצויגן אויף דער מוסר־ליטעראַטור, וואָס האָט נאָך מיידלוויז זיך באַקענט דורכן „בראַנטשפּיגל״ מיט די כּללים פֿון געזעלשאַפֿטלעכן לעבן און געשלעכט־היגיענע, וואָלט נישט געבליבן הינטערשטעליק, ווען מען פֿאַרגלייכט זי אַפֿילו מיט אַ היינטיקער, ראַדי־קאַלער „סאָשעל־וואָירקער״, וואָס קעמפֿט נאָך אַלץ מען זאָל די גע־שלעכטס־כּללים לערנען אין די שולן. גליקלס מעמואַרן זענען פּונקט אַזוי מענטשלעך און וועלטלעך, ווי מאַדאַם דע־סעוויניעס, וואָס האָט גע־לעבט אין דעם הויף פֿון לודוויק דעם פֿערצנטן.

דורות, תקופות זענען פֿאַרביי. יאָרהונדערטער האָבן, ווי שווערע פּלאַסטן, זיך געלייגט איבער דער מוסר־ליטעראַטור, פֿאַרדעקט אירע וואָרצ־לען, פֿאַרשאָטן די קוואַלן, נישט געלאָזט קיין לעק ליכט און אויף די פֿאַר־ווישטע שפּורן זעט דער היסטאָריקער בלויז רעאַקציע און אַפּאַטיע.

איז געקומען יצחק לייבוש פּרץ, נישט בלויז דער זאַמאָשטשער פּרץ, וואָס איז אַלט געווען לויטן פּאַס אַ יאָר פֿערציק, נאָר דער פּרץ פֿון צפֿת, פֿון קאָרדאָווע, פֿון אַמסטערדאַם, פֿון פּראָג, פֿון דיסלדאָרף, פֿון קאָצק — און ער האָט אויפֿגעריסן די הונדערט יעריקע פּלאַסטן. די אויפֿגעריסענע קוואַלן האָבן אַ שלאָג געטאָן מיט אַזוי פֿיל ליכט, אַז דער מענטש איז פֿאַר אַ ווייל פֿאַרבלענדט געוואָרן, האָט פֿאַרלוירן דעם שורש, נישט געזען, ווי יצחק לייבוש פּרץ האָט דעם זעלבן מוסר דערפֿירט פֿון וועלטלעכקייט צו אַלוועלטלעכקייט.

נאָך משה העסן איז יצחק לייבוש פּרץ אינעם יידישן לעבן אַ נײַ וואָרט.

אויב די יידישע ליטעראַטור האָט איר וואָרט, וואָס האָט די ליטעראַטור אויפֿגעהויבן צו אַן אידייע — האָט דאָס וואָרט געזאָגט יצחק לייבוש פּרץ.

פּרץ דער שטענדיקער רעגער, די אומרו, וואָס צעטרייסלט די פֿאַר־זעסנקייט (נישט בחינם טרעפֿט מען ביי פּרצן אַלע ריכטונגען פֿון דער נייער יידישער ליטעראַטור), דער טאַטע פֿון דעם נישט דערזאָגטן וואָרט, דער צום ווייניקסטן באַרעדעוודיקער — דווקא ער איז געווען דער „רבי" פֿון די בית־מדרש און שטיבל־בחורים, דער מדריך פֿון די שניידער און שוסטער געזעלן, פֿון די יידישע בערשטער און וועבער.

פּרץ איז נישט געקומען צום בית־מדרש בחור מיט רחמנות, נישט גע־האַט קיין מיטלייד מיטן שניידער־געזעלן.

דער בחור, אפֿילו דער געכאַפּטער אין אַפּיקורסות, האָט דורכגע־לייענט פּרצן און זיך אַרומגעזען, אַז פֿון ביאַלער רבין, פֿון אַמשאָוווער מקובל איז נישטאָ וואָס חוזק צו מאַכן. זיין אַרומיק לעבן, דעם בחורס, וואָס ער האָט אַליין אין זיך פּרובירט דערשטיקן, האָט זיך מיט אַמאָל באַפֿרייט אין אים, איז אים ליב געוואָרן. פֿון פּרצן האָט דער געזעלן זיך דערוואוסט, אַז זיין טאַטע, דער וואַסער־טרעגער, דער האָלץ־העקער, דער בעל־מלאכה, זיי אַלע קענען זיך פֿאַרגלייכן אין מענטשלעכקייט מיט די לומדים, גבירים, וואָס זאָגן אַ דעה און פֿאַרנעמען די מזרח־וואַנט.

פרץ, וואָס האָט אַנטקעגנגעשטעלט דער לעבנס־קלוגשאַפֿט פֿון דער יידישער ליטעראַטור זיין אינטעלעקטועלע אינטואיציע, דווקא ער איז מיט אַמאָל אַוועק אין גאַס, אין מאַרק. מיט דער פֿרייד פֿון אַן אייגענעם האָט ער אויפֿגעזוכט אין די פּאַרוואָרפֿענע יידישע ישובים, אַלטע, פֿאַרזיגלטע געטראַנקען, וואָס זענען געלעגן באַהאַלטן. ער האָט די פֿאַרזיגלטע געטראַנקען געעפֿנט אין מיטן מאַרק, גערופֿן אַלעמען, דעם בית־מדרש־בחור, דעם אַרבעטער, ס׳גאַנצע פֿאָלק:

— קומט, יידן, טרינקען! אין חברותא איז היימלעכער צו טרינקען!

●—✶—●

פרץ האָט אויך קעגנער. און ס׳איז דאָך מערקווירדיק, וואָס טייל סאָוועטישע קריטיקער קומען זיך צונויף אין דער פּרץ־אָפּשאַצונג מיט אונדזערע עסטעטן. אי די סאָוועטישע קריטיקער, אי די עסטעטן טענהן, אַז פּרץ האָט געשאַפֿן מער מיטן זיכרון, ווי מיט דער הילף פֿון אינטואיציע. פּרץ איז אַ מתנגד, אַ ראַציאָנאַליסט, אַ משכיל. ער האָט געוואָלט צוגענגלעך מאַכן פֿאַרן עם־הארץ די פֿאַרגאַנגענהייט, איז אַוועק אַהין און איז דאָרט געבליבן אַ געפֿאַנגענער.

די סתירה באַשטייט אין דעם, וואָס פּרץ האָט זיך נישט אויסגעלעבט, נישט געקענט לעבן דאָס לעבן, וואָס האָט געשלאָגן אין אים. פּרץ האָט שטענדיק זיך אַנטקעגנגעשטעלט, שטענדיק מלחמה געהאַלטן, מורא געהאַט צו פֿאַרלירן זיין אינעווייניקסט לעבן. דאָס שטענדיקע פּראָטעסטירן, דאָס מתנגדות, האָבן די קעגנער אָנגענומען פֿאַרן אמתן פּרץ.

יצחק לייבוש פּרץ — דער גרויסער מענטש, דער גרויסער ייד, וואָס האָט געטראָגן אין זיך ס׳גאַנצע יידישע פֿאָלק, וואָס האָט געמאָנט ביי דער ליטעראַטור דעם עם־הארץ פֿון דער תּלמודישער צייט, געמאָנט דעם רמב״ם, שפּינאָזן, געמאָנט דעם יידישן שרייבער — דער פּרץ האָט זיך געמוזט אויסלעבן, ווי אַ יחיד, אין די דריי צימערלעך אויף צעגליאַנע גאַס. און אויף דער גאַס האָט געהערשט דער יחיד — מעטערלינק, וויספּיאַנסקי — מען האָט זיך געשעמט גאָר אַנדערש צו טראַכטן.

אין קיבוצים, אין פֿעלקער, אין געשיכטלעכע קאַטעגאָריעס — דאָרט דאַרף מען זוכן פּרצן.

פרץ איז געווען דער ערשטער יידישער קינסטלער ביי וועמען מען האָט געקענט עפּעס לערנען. מען לערנט נאָך ביי אים היינט און מען וועט לער־נען. ווי זאָגט בעל־מחשבות: „פּרץ איז שטענדיק געווען אונדזער קאָפּ, אַפילו דעמאָלט, ווען ער האָט פּראָטעסטירט קעגן אַלע אונדזערע פּלענער און געדאַנקען״.

אָן פּרצן וואָלטן מיר געהאַט אַן אַנדער ליטעראַטור. אין פּרצעס דרכים גייען נאָך ביזן היינטיקן טאָג, יעדער אויף זיין שטייגער, די באַדייטנסטע יידישע שרייבער.

מיר לעבן אין פּרצן און ער — אין אונדז. דורך אונדז באַווייזט זיך פּרץ אין זיין אמת ליכט, אין דעם ליכט פון יעדן דור באַזונדער. און אויב מען גראָבט זיך טיפער, זעט מען, אַז אָן פּרצן וואָלטן מיר געהאַט טאַלאַנטן, גרויסע טאַלאַנטן, אָבער קיין יידישע ליטעראַטור וואָלטן מיר נישט גע־האַט. און אַז מען וועט אייך באַווייזן מיט אותות־ומופתים, אַז פּרצעס קינסט־לעריש וואָרט איז נישט ריין, ס׳איז נישט קיין זעמל־מעל, ס׳איז מעל געמישט מיט קלייען, זאָלט איר אָבער געדענקען, אַז פון אַזאַ מעל האָבן נביאים געבאַקן ברויט, ווען זיי זענען אַוועק אין דער מדבר רעדן מיט גאָט.

● — ★ — ●

שוין דרייסיק יאָר ווי פּרץ איז אַוועק פון אונדז. ער איז אַוועק אין אַנ־הייב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, אַוועק אין מיטן דער אַרבעט, ווען ער האָט געהאַלטן אין בויען אַ באַנייט יידישקייט, אַ יידישקייט וואָס וואָרצלט אין „קהל ה׳״, אין „עדת ה׳״, וואָס וואָרצלט אין דעם ברית־סיני, אין די נביאים, אין דעם עזרא־צוזאַמענקום, אין די תנאים, אין יהודה הלוין — דעם געניאַלן ייד. יהודה הלוי האָט געלייגט דעם טראָפּ אויף גאָט און אויף פאָלק. דערפון זיין גרויסע ליבע צו ארץ־ישראל און צום יידישן לעבן, וואָס איז איבער גאָר דער גאַנצער וועלט.

אַזוינע יידן, ווי ר׳ יהודה הלוי, ווי יצחק לייבוש פּרץ, וואָס האָבן גע־טראָגן אין זיך דעם טרויער און ווייטיק פון אַ ירמיהו, די גוטסקייט פון אַ הלל, ס׳פייער פון אַ ר׳ עקיבא, אַזוינע יידן האָבן נישט געקענט האָבן קיין אַכטונג, קיין ליבע פאַר נאַקעטער פאָרם. אין יהודה הלוין, אין פּרצן האָבן שטענדיק געקעמפט דער ייד מיטן נישט־ייד, וואָס ציט זיין קינסטלערישקייט

פֿון געצנדינערײַ, פֿון קריסטנטום. שוין לאַנג צײַט אויסצוּוואָרצלען פֿון אונדזערע בײדע ליטעראַטורן, פֿון דער העברעאישער נאָך מער, ווי פֿון דער יידישער, די קריסטלעכע ליבע, וואָס טריפֿט מיט יידיש בלוט.

פרץ, וואָס איז אַוועק פֿון אונדז אין אַנהייב פֿון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט געפֿילט, אַז ס׳רוקט זיך אויף יידן אַ ביטערער גזר. ער האָט געוואוסט, אַז מיר זענען קינדער פֿון אַ געיאָגט און געמאָרדעוועט פֿאָלק, דער שונא וויל אונדז אויסרײַסן מיטן וואָרצל, ס׳זאָל פֿון אונדז, יידן, קיין שריד־ופליט נישט בלײַבן. בלויז דער אמת, דער מענטשלעכער אמת, קען אונדז ראַטעווען. און פרץ, זײַן גאַנץ לעבן, זײַן שאַפֿן איז געווען איין געשריי: „לאָמיר אויסשמידן אין זיך אָט־דעם אמת, אָט־דעם כוח, לאָמיר אַליין דער־פֿילן, אַז צו זײַן אַ ייד, אַ געפּײַניקטער, איז אַ פּריווילעגיע.

דער ביטערער גזר האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אויף אונדז. ווי בייזע, אומ־גליקלעכע חלומות טראָגן זיך פֿאַר די אויגן — חורבן פּוילן, חורבן ליטע, חורבן אוקראַינע. און ווי מיר רײַסן קריעה, ווי מיר זאָגן קדיש, הייבט זיך פֿון די חורבות ס׳ליכטיקע געשטאַלט פֿון יצחק לייבוש פּרץ. און נישט בלויז פֿון די חורבות. ס׳רייסט זיך אויף פֿון אונדז, פֿון אונדזערע צעווייטיקטע הער־צער. און אַז מיר, אבלים, פֿרעגן איינער ביים אַנדערן:

— וואָס דאַרף זײַן די יידישע ליטעראַטור?

ענטפֿערט פּרץ:

— זי דאַרף זײַן די צונג און ס׳געוויסן פֿון אַ געיאָגט און געפּײַניקט פֿאָלק. זי דאַרף זײַן דער טויזנט יעריקער רעזערוואואַר — וואו ס׳איז דאָ גלויבן, ס׳איז דאָ ביטחון — די כוחות, וואָס האַלטן אונדז אויף, די כוחות, וואָס לערנען אונדז, אונדזערע קינדער, אַז צו זײַן אַ ייד, אַ געפּײַניקטער, איז אַ פּריווילעגיע.

יידיש

אין די פֿערטהאַלבן טויזנט יאָר, אויף דעם לאַנגן וואַנדער־וועג, האָבן מיר ייִדן, אַ פֿאָלק מיט אַן אַלטער זעלבשטענדיקער קולטור, נישט איינמאָל געביטן אונדזער לשון. דריי פֿון אונדזערע גערעדטע לשונות האָבן מיר נישט בלויז איבערגעשאַפֿן, מיר האָבן זיי אויך באַלעבט און דערהויבן צו נאַציאָנאַלע שפּראַכן. אונדזערע נאַציאָנאַלע שפּראַכן זענען העברעאיש, אַראַמיש, ייִדיש.

ס'איז כמעט אַ געזעץ — ווען אַ פֿאָלק כאַפּט זיך, אַז זײַן ליטעראַרישע שפּראַך הערט אויף צו באַדינען די טאָג־טעגלעכע נויטן, הייבט אים אָן צו ווערן פֿרעמד, קערט זיך ס'פֿאָלק אָפּ פֿון דער ליטעראַרישער שפּראַך און דערהייבט ס'גערעדטע לשון, דעם „זשאַרגאָן" זײַנעם. דער „זשאַרגאָן" ווערט די ליטעראַרישע שפּראַך. אַזוי האָבן די ראָמאַנישע פֿעלקער זיך אָפּגעזאָגט פֿון לאַטײַן און דערהויבן די פֿאָלקס־דיאַלעקטן, די זשאַרגאָנען, געמאַכט פֿון זיי — שפּאַניש, פּאָרטוגעזיש, פֿראַנצויזיש, איטאַליעניש, רומעניש.

אַזוי האָבן מיר, ייִדן, נאָך גלות בבל, אין דער צײַט פֿון די פּרושים, דערהויבן אַראַמיש, דעם דעמאָלטדיקן „זשאַרגאָן", אָדער, ווי מען האָט אַראַמיש גערופֿן: „עברית", אָדער „לשון הדיוט", צו אַ נאַציאָנאַלער שפּראַך. ס'איז אַזוי לײַכט נישט אָנגעקומען. דער שפּראַך־געראַנגל איז געווען אַ לאַנגער און אַ פֿאַרביסענער. שפּורן פֿונעם שפּראַך־קאַמף געפֿינען מיר אין תּלמוד און אין מדרש. די העברעאיסטן האָבן אײַנגעלייגט וועלטן, געסטראַשעט, אַז „מען טאָר נישט תּפֿילה טאָן אין אַראַמיש, ווײַל די מלאכי־השרת פֿאַרשטייען נישט קיין אַראַמיש". די אַראַמיסטן, די דעמאָלטדיקע ייִדישיסטן, האָבן זיך נישט אָפּגעשראָקן. זיי האָבן שוין דעמאָלט געוואוסט, אַז העברעאיש איז נישט ס'ערשטע ייִדישע לשון. ס'איז שוין דעמאָלט קשה געווען פֿאַרוואָס די עלטסטע ייִדישע תּפֿילה, ביים ברענגען בכּורים, הייבט זיך אָן מיט די ווערטער — „אַרמי אבד אָבי". איז אויב אונדזער פֿאָטער איז געווען אַן אַרמי, וואָס וואַנדערט, אַן אַרמי, אַ בעדואינער, האָט ער דאָך נישט גערעדט קיין העברעאיש, נאָר אַראַמיש? און ווען די העברעער האָבן פֿאַרזיכערט דאָס פֿאָלק, אַז גאָט אַליין רעדט בלויז לשון־קודש, האָבן די אַראַמיסטן עס צוריק געשליידערט, געטענהט, אַז בשעת גאָט האָט באַשלאָסן צו געבן די ייִדן די תּורה, האָט ער מיט זיי נישט גערעדט קיין העברעאיש, נאָר די שפּראַך, וואָס ייִדן האָבן גערעדט און פֿאַרשטאַנען — מיצריש. און

דער קאַמף איז אָנגעגאַנגען לויט דעם דעמאָלטיקן ייִדישן וועלט־קוק און לעבן־קוק אויף די ליניעס פֿון דער דרייאיינהייט — פֿאָלק, גאָט און תּורה.

געזיגט האָט ס'לעבן. אַראַמיש איז געוואָרן די ליטעראַרישע שפּראַך בײַ ייִדן. אַראַמיש איז אַפֿילו אַריין אין תּנ״ך. פּרצס אַ חסידישע מעשׂה האָט אין זיך מער העברעאיש, ווי די אַראַמישע קאַפּיטלעך פֿון ספֿר „דניאל". און „דניאל" איז קאַנאָניזירט געוואָרן מיט די „כּתובֿים". און אויב די צדוקים זענען געווען קעגן, איז נישט דערפֿאַר, איז געשריבן אין אַראַמיש, נאָר דערפֿאַר, וואָס „דניאל" רעדט וועגן יענער וועלט, וועגן תּחית־המתים.

דאָס איז געווען אַן ערך 65 יאָר נאָך קריסטוסן. דעמאָלט האָט אַראַמיש שוין געהאַט איבערגענומען די גאַנצע העברעאישע קולטור־ירושה, זי פֿאַר־דייט אויף איר שטייגער, זי איבערגעאַרבעט און צוגעפּאַסט נישט בלויז צום פֿאָלקס־לעבן, נאָר אויך געשאַפֿן אין אַראַמיש די גרויסע נאַציאָנאַלע אוצרות — דעם תּלמוד ירושלמי, דעם תּלמוד בבלי, אָנגעהויבן שאַפֿן דאָס אָריגי־נעלסטע טעאָזאָפֿישע ווערק, וואָס דער מענטש פֿאַרמאָגט — דעם „זוהר". אויך געשאַפֿן די תּפֿילה, די אינטימסטע תּפֿילה, ווען אַ זון געזעגנט זיך מיט זיין געשטאָרבענעם פֿאָטער, ווען אַ נייער דור געזעגנט זיך מיטן פֿאַר־גאַנגענעם, כּ'מיין דעם אַראַמישן „קדיש", וואָס נאָך היינט־צו־טאָג ווערט ער געזאָגט, אויב נישט פֿון זיבעצן מיליאָן ייִדן איבער דער גאָרער וועלט, איז פֿון אַ פֿערצן מיליאָן אַוודאי און אַוודאי. פֿון העברעאישן „אל־שדי", איז געוואָרן דער אַראַמיש־ייִדישער „רבונו־של־עולם", דער „טאַטע־פֿאָ־טער", וואָס וואָרצלט ביזן היינטיקן טאָג נאָך טיף אינעם ייִדישן פֿאָלק.

בלויז די, וואָס פֿאַרטיפֿן זיך נישט אין דער ייִדישער געשיכטע, נעמען זיך איבער מיט זייער עם־הארצות, בלויז זיי ברענגען קעגן אונדזער לשון רבי׳ס זאָג: „בארץ ישראל לשון סורסי למה? או לשון הקודש, או לשון יונית". מען דאַרף געדענקען, אַז אין דער צייט פֿון תּלמוד האָט אַראַמיש געהייסן עברית. אין תּנ״ך הייסט לשון־קודש — „יהודית". און אַז מען טרעפֿט אין דער משנה ס'וואָרט „עברית", ווייסט שוין רש״י צו זאָגן: „עברית לשון עבר הנהר". דאָס איז ס'אַראַמיש, וואָס ייִדן, די עברים, האָבן גערעדט אין ארץ ישראל אין דער צייט פֿון די תּנאים און אמוראים. דאָס גערעדטע אַראַ־מיש איז אין גאַנצן אַנדערש געווען פֿון דעם אַמאָליקן אַראַמיש, פֿון דער „סורסי"־שפּראַך, וואָס אויף איר איז דער תּנ״ך געווען איבערגעזעצט. ס'איז

געווען אַ פֿרייע, נישט קיין מסורה איבערזעצונג. רבי האָט דאָ גערעדט וועגן דער „סורסי״־איבערזעצונג פֿונעם תּנ״ך, וואָס ער האָט זי געהאַלטן פֿאַר איבעריק אין דעם פֿאַרגלייך מיטן אָריגינאַל און מיט עקילסעס גריכישע און פּינקטלעכע איבערזעצונג. אַנדערש וואָלטן די, וואָס האָבן יאָ געהאַלטן פֿון דער „סורסי״־איבערזעצונג נישט אָפּגעענטפֿערט רבי׳ן: אל יהא לשון סורסי קל בעיניך, שהרי בתורה, בנביאים ובכתובים הוא אמור״. דאָס האָט אָבער גאָרנישט צו טון מיט דער גערעדטער שפּראַך, מיט דער פֿאָלקס־שפּראַך, מיט דעם אַראַמיש־עברית. ווען אַראַמיש וואָלט ביי די תּנאים און אמוראים געווען אַ מיאוסער זשאַרגאָן, וואָלט דער אמורא ר׳ יונתן דבית גוברין נישט אויסגערעכנט צווישן די פֿיר שענסטע שפּראַכן פֿון דער וועלט אויך: „עברי(ת) לדיבור״ — אַראַמיש צום רעדן.

די יידיש־קעגנער וועלן אָנווייזן, אַז מיר האָבן געהאַט נאָך שפּראַכן — פּערסיש, גריכיש, אַראַביש, שפּאַנאָליש פֿראַנצויזיש. אמת. מיר האָבן אָבער די אַלע לשונות נישט דערהויבן צו נאַציאָנאַלע יידישע שפּראַכן. ביז דע־ראַסין, ביז דעם 16־טן יאָרהונדערט, האָבן מיר אַפֿילו נישט געוואוסט, צי דער יידיש־גריכישער פֿילאָזאָף, פֿילון פֿון אַלעקסאַנדריע האָט איבערגעלאָזט ביכער. אַראַביש איז פּונקט אַזאַ שוועסטער־שפּראַך פֿון העברעאיש, ווי אַראַמיש. אַראַביש האָט בלויז געוועקט ביי יידישע דיכטער און דענקער „קנאת סופֿרים״, זיי געטריבן צו פֿאַרטיפֿן זיך אין רעליגיעזע־פֿילאָזאָפֿיע, אין תּנ״ך, אין דקדוק. מער נישט! שפּאַנאָליש, וואָס יעדער שפּאַניער פֿאַר־שטייט נאָך היינט, האָט אויסער דעם נאָמען לאַדינאָ — לאַטיין — אויך אַ יידישן נאָמען — דזשודעזמאָ. אַ חוץ עין־הרע אָפּשפּרעכענישן, קמיעות, אַ צענדליק וויג־לידער, אַ צענדליק באַלאַדעס, האָט לאַדינאָ גאָרנישט איבער־געלאָזט נאָך זיך.

ווי מיר זעען, קאָן דאָ גאָר קיין רייד נישט זיין פֿון נאַציאָנאַלע שפּראַכן, ביז מיר קומען צו יידיש. פֿרעגט זיך — וואָס פֿאַר אַ יידן זענען דאָס געווען די טאַטעס פֿון היינטיקן יידיש? דאָס זענען געווען מענטשן מיט אַ סך יידי־שער קולטור. זיי האָבן אין זיך געטראָגן די ירושה פֿון תּנ״ך, פֿון דער גמרא, פֿון די גאונים. זיי האָבן גערעדט פֿראַנצויזיש, גערעדט איטאַליעניש. זיי זע־נען דאָך געקומען פֿון די ראָמאַנישע לענדער, געקומען אין ריינישן געגנט דורך פֿראַנקרייך. לאַטיין האָבן זיי פֿיינט געהאַט, עס גערופֿן „גלחות״ (גלחים־לשון), ווייל ס׳האָט געהאַט צו טאָן מיט קריסטנטום. און קריסטנ־

טום איז פֿאַר יידן געווען — גזירות, רדיפֿות, שייטערהויפֿנס און קידוש־השם. דער ייד, וואָס איז אַריבערגעקומען אין דער רייניש־פֿראַנקישער געגנט, איז געשטאַנען העכער, איז געווען קולטורעלער פֿונעם דייטש. ער האָט זיך נישט באַדאַרפֿט אַסימילירן. דער ייד איז אויך געווען וועלטלעכער פֿונעם דייטש. ער, דער ייד, האָט דאָס מיטגעבראַכט קיין דייטשלאַנד די פֿראַנצויזישע ריטן־ראָמאַנען און העלדן־עפּאָסן — די אַלע „טריסטאַנס און איזאָל־דאָס", די אַלע „פּאַרסיוואַלן".

אונדזערע מיינסטע וויסנשאַפֿטלער האָבן אַ טעות, ווען זיי מיינען, אַז ר' יהודה חסיד האָט אין זיין „ספֿר חסידים" געשטורעמט קעגן די דייטשע „ראָמאַנצן", זיי פֿאַרווערט יידן צו לייענען. דאָס האָט ר' יהודה חסיד געשטורעמט קעגן די פֿראַנצויזישע, אָדער ריכטיקער פּראָוואַנסאַלישע „ראָמאַנצן". און אַז די תּקופֿה וועט אויסגעפֿאָרשט ווערן, וועט מען ערשט דעמאָלט אויסגעפֿינען, אַז מיר יידן זענען געווען די קולטור־טרעגער פֿון דער „ריינער" אַרישער קונסט, פּונקט ווי מיר זענען געווען די קולטור־טרעגער פֿונעם אַראַבישן רענעסאַנס אין מיטלאַלטער. אָט די יידן, אונדזערע עלטער־זיידעס, זיי האָבן יידיש דערהויבן צו אַ נאַציאָנאַלער שפּראַך.

און אַז מען לייענט ביי די דייטש־יידישע געלערנטע פֿון צונצן ביז גרעצן, אַז די דייטשישע יידן האָבן גערעדט דייטש, און אַז „זיי האָבן אָנגע־הויבן „מאָושלען", רעדן דעם נמאסדיקן „זשאַרגאָן", זענען אין דעם שולדיק די פּוילישע יידן", ווילט זיך בלויז לאַכן. דערמיט האָט מען אויף אַ „מה־יפֿית"־שטייגער געוואָלט אונטערשטרייכן דעם יידיש־דייטשן פּאַטריאָטיזם. און דאָס איז געווען אַ מכּת־מדינה. דער געלערנטער הרכּבי פֿון פּעטער־בורג האָט אויך אויפֿגעוויזן, אַז יידן אין רוסלאַנד האָבן אין 16־טן י"ה גאָר גערעדט רוסיש, נישט קיין יידיש, און די מאַדאַם צענטנערשווער האָט אויפֿגעוויזן, אַז אין 16־טן י"ה האָבן יידן אין פּוילן גערעדט פּויליש, נישט קיין יידיש.

דאָס האָט זיך גענומען אי פֿון נישט וויסן, אי פֿון וועלן צושפּילן דער הערשנדיקער קולטור. מ'דאַרף נישט פֿאַרגעסן, אַז די היינטיקע פֿילאָלאָגיע איז אין גאַנצן אַלט אַ הונדערט יאָר. ביז דעם פֿילאָזאָף לייבניץ האָט גאַנץ אייראָפּע געגלויבט, אַז אַלע שפּראַכן שטאַמען פֿון העברעאיש. שמואל דוד לוצאַטו האָט זיך ביי דער טעאָריע געהאַלטן ביז אין 19־טן י"ה. אפֿילו אונדזער גרויסער יצחק־לייב פּרץ, האָט אויף דער טשערנאָוויצער קאָנפֿע־

רענץ געזאָגט, אַז יידיש הייבט זיך אָן מיט אייזיק־מאיר דיק. פּרץ האָט געמיינט די יידישע ליטעראַטור. און איך זאָג, אַז יידיש האָט זיך אָנגעהויבן דעמאָלט, ווען דער אַנאָנימער קינסטלער האָט געוואָלט אַריבערטראָגן און איבערגיסן אין יידיש דעם קלאַנג און ריטם פֿון העברעאיש־אַראַמיש. און ער האָט דאָס געטאָן ביי דער ערשטער געלעגנהייט. ווי אַזוי, מיינט איר, האָט דער אַנאָנימער קינסטלער איבערגעזעצט — „מלך ימלוך"? נישט „דער קיניג וועט הערשן", נישט „דער קיניג וועט רעגירן", נאָר „דער קיניג וועט קיניגין", כאָטש אין דייטש איז נישטאָ אַזאַ וואָרט, נישטאָ אַזאַ ווערב, ווי קיניגן. און „דער קיניג וועט קיניגן" איז שוין נישט קיין דייטש. דאָס איז שוין יידיש, און ס'איז שוין אויך נישט קיין איבערזעצונג, ס'איז אָריגינעלע שאַפֿונג.

ווען איז דאָס געווען?

נישט מיט זיבן יאָרהונדערט קריק, ווי אונדזערע וויסנשאַפֿטלער ווילן האָבן, נאָר מיט ניין יאָרהונדערט קריק און אפֿשר מיט גאַנצע טויזנט יאָר קריק, ווען פּוילן האָט נאָך נישט געהאַט קיין ליטעראַטור, ווען רוסלאַנד האָט נאָך נישט געהאַט קיין ליטעראַטור.

ס'איז אַ געזעץ — ווען אַ פֿאָלק וויל באַלעבן אַ פֿרעמדע שפּראַך, וויל זי מאַכן פּראָדוקטיוו, דאַרף ער די שפּראַך איבערשמעלצן, איבעראַרבעטן, דאַרף באַשאַפֿן אַ נייע שפּראַך, זיין שפּראַך. און דאָס האָבן מיר געטאָן מיט די דייטשע דיאַלעקטן. מיר האָבן זיי באַלד ביים איבערנעמען געיידישט, אַריינגעבראַכט אַ שלל מיט נייע ווערטער, מיט נייע באַגריפֿן. כ'מיין די העברעאיש־אַראַמישע האַנדלס־טערמינען און סחורות־באַצייכענונגען, וואָס זענען געווען באַקאַנט, וואו נאָר יידן האָבן געפֿירט מסחר. מען דאַרף נישט פֿאַרגעסן, אַז דער יידישער גרויסהאַנדל מיטן ווייטן מזרח איז געגאַנגען דורך דייטשלאַנד און סלאַווישע לענדער. אָט־די ווערטער, וואָס האָבן געהאַט צו טאָן מיט דער יידישער עקאָנאָמיק, האָבן זיך פֿריער איינגעוואָרצלט אין די דייטשע דיאַלעקטן, ווי די ווערטער, וואָס האָבן געהאַט אַ שייכות צו יידישקייט און ריטואַל.

אָבער, פֿון די צוגעקומענע ווערטער איז נאָך נישט געוואָרן קיין יידישע שפּראַך. מען האָט די העברעאישע און דייטשע עלעמענטן געדאַרפֿט צונויפֿפֿאָרן און איבערשמעלצן. „כבוד" איז העברעאיש. „זיין" איז דייטש, אָבער „מכבד זיין" איז נאָר יידיש. פּונקט ס'זעלבע „גטן זיך", „דרשה

געשאַנק״, דאָס זענען יידישע ווערטער, וואָס איר וועט זיי נישט געפינען נישט אין דייטש און נישט אין העברעאיש.

אַ חוץ העברעאיש־אַראַמישע עלעמענטן זענען אויך צוגעקומען ראָמאַנישע. ווייסט איר, אַז אַזוינע עכטע יידישע ווערטער, ווי בענטשן, דאַווענען, ניטל, סאַרווער, טשאָלנט, פֿאַטשיילע, אַלקער, אַלטער, אימפּעט, פּלעט, גוידער, ווירע, מילגרוים — און נאָך צענדליקער שטאַמען נישט פֿון דייטש, נאָר פֿון פֿראַנצויזיש, פֿון איטאַליעניש? קען נאָך זיין יידישער, ווי יענטע, שפּרינצע, אַנשל? און יענטל שטאַמט גאָר פֿון פֿראַנצויזישן “Gentile” — איידל־געבוירענע.

און נישט בלויז ווערטער זענען צוגעקומען, נישט בלויז די אויסשפּראַך איז געוואָרן אַן אַנדערע, נאָר די קאָנסטרוקציע און דער זאַץ־בוי, דער גאַנצער סינטאַקסיס האָט זיך געענדערט. פונעם „לשון אַשכּנז״ איז געוואָרן יידיש־טייטש, פֿון „יידיש־טייטש״ איז געוואָרן „לשוננו — אונדזער שפּראַך״, פֿון „אונדזער שפּראַך״ איז געוואָרן „יידיש״.

און יידיש האָט גענומען וואַקסן, גענומען אויסשפּרייטן איר טעריטאָריע. מען האָט גערעדט יידיש אין איטאַליע, אין פֿראַנקרייך, אין האָלאַנד, אין סקאַנדינאַוויע, אין סטאַמבול און אין ארץ־ישראל. מען האָט גערעדט יידיש אין בעמען, אין מערן, אין פּוילן, אין ליטע, אין אוקראַינע, אין ניי־רוסלאַנד ביז אַראָפּ צום שוואַרצן ים.

„אשכּנז״ האָט אויפֿגעהערט צו זיין אַ געאָגראַפֿישער באַגריף, ס׳איז געוואָרן אַן אידעאישער, ס׳איז געוואָרן „יידישלאַנד״.

און זאָל עס דאָ געזאָגט ווערן — ס׳איז אַ בלבול און אַ היסטאָרישער שקר, אַז יידיש איז געווען בלויז די שפּראַך פֿון ווייבער, מיידלעך און עמי־הארצים. געוויס האָט די רעליגיעזע ליטעראַטור אויף יידיש נישט געהאַט קיין אינטערעס פֿאַרן למדן. דער למדן האָט די רעליגיעזע ליטעראַטור געהאַט אין אָריגינאַל, אין העברעאיש. די יידישע ליטעראַטור, וואָס האָט אין זיך געטראָגן וועלטלעכקייט און וועלטלעך־ליטעראַרישן שאַפֿן, האָט פֿאַרכאַפּט דאָס גאַנצע פֿאָלק, אַלע זיינע שיכטן, ווייל אין העברעאיש איז דעמאָלט אַזאַ מין שאַפֿן נישט געווען . פֿון איבער הונדערט און צוואַנציק שער־בלעטער פֿון אַלט־יידישע אויסגאַבעס ווענדן זיך בלויז ניין שער־בלעטער אויסשליסלעך „צו פֿרומע ווייבער, בחורים און „פּולצילס״ (מיידלעך), איבער הונדערט שער־בלעטער ווענדן זיך נישט בלויז צו „ווײ־

בער און מיידן״, נאָר אויך צו „בחורים און באַלעבאָטים, אַלע בײדן, צו ליבע לייט, מאַן און װײב, יונגען און מיידן״.

אין אונדזער העלדן־עפּאָס, אינעם „שמואל־בוך״, וואָס איז אַנטשטאַנען אין 14־טן י״ה און וואָס קאָן זיך נאָך היינט פאַרמעסטן מיט די בעסטע דײטשע העלדן־עפּאָסן פון יענער צייט, ווערט געזאָגט, אַז די מעלאָדיע פונעם „שמואל־בוך״ קאָן „כל־ישראל״. און דער מחבר האָט דערביי גאָר־נישט איבערגעטריבן. און אַז יוסף בר יקר האָט אין 1544 אַרויסגעלאָזט אַ סידור אויף ידיש, צונויפגעשטעלט לויט אַלטע איבערזעצונגען, האָט ער אויפן שער־בלאַט אָוועקגעשטעלט אַזאַ רעקלאַמע: „צווישן מיין סידור און אַנדערע איז אַזאַ אונטערשייד, ווי צווישן אַן אַלט ווייב און אַ יונגער מויד״. אַזאַ מין פאַרגלייך אויף די בלעטער פון אַ סידור איז געווען טיפּיש פאַר דער יידישער ליטעראַטור פון יענער צייט, וואָס האָט זיך גערעכנט מיטן געזונטן געשמאַק פון די פאָלקס־מאַסן. דאָס אַלץ איז אָבער נאָך נישט גענוג געווען יידיש זאָל זיך אַרויסרוקן און ווערן אַ פּראָגרעסיווע שפּראַך. צווישן שפּראַכן זענען אויך פאַראַן צוריקגעשטאַנענע און פּראָגרעסיווע. דערצו האָבן ווידער היסטאָרישע כוחות צוגעשפּילט. ס׳האָט זיך געמאַכט, אַז די גרויסע מערהייט פון יידישן פאָלק האָט זיך געפונען אין איין לאַנד — אין פוילן. דורות־לאַנג האָבן יידן דאָרט געהאַט קולטורעלע און פּאָליטישע אויטאָנאָמיע. כ׳מיין דעם „וועד אַרבע ארצות״, וואָס האָט געהאַט צו זאָגן איבער גרויס־פוילן, קליין־פוילן, ווייס־רוסלאַנד, וואָלין און אפילו ליטע. פון רדיפות און שחיטות (אַ חוץ כמעלניצקיס) האָבן יידן כמעט ווי נישט געוואוסט. עקאָנאָמיש האָט זיך יידן גוט געלעבט. דאָ, אין פוילן, האָט זיך אויסקריסטאַליזירט אַ נייער טיפּ ייד, אַ טיף־נאַציאָנאַלער, וואָס האָט אי־בערגעשטיגן דעם מזרח־ייד, דעם ספרדישן און אַראַבישן, דאָס איז געווען דער פוילישער ייד פון פויזן, פון קראָקע, פון לעמבערג, פון לובלין, פון בריסק. מיטן פוילישן ייד איז אויך געוואַקסן זיין לשון. בשעת דער ספרדי־שער ייד האָט רייכער געמאַכט פרעמדע קולטורן, איז דער אשכנזיש־פוי־לישער ייד, מיט זיין פּלפּול, מיט זיינע פּשטלעך, מיט זיין רעדן אין טראַכטן געווען אַ המשך פון דעם בבלישן גמרא־ייד. אין זיין הלוך, אין זיין ידיש, איז געווען עפּעס אייגנאַרטיקס, עפּעס אויסטערלישעס. און דער דאָזיקער גאַנצער ייד, פון דעם בעל־מלאכה, פון דעם בעל־עגלה, פון דעם סוחר ביז דעם למדן, אַלע האָבן זיי זיך אויסגעלעבט אין ידיש. די „צאינה

וראינה״, דאָס טייטש־חומש פֿון דער יידישער פֿרוי, איז געווען דער המשך פֿון אַמאָליקן מדרש, נאָר אין יידיש. דער „נחלת־צבי״ — איז דער „זוהר״ אין יידיש. דער מחבר פֿונעם „טייטש־זוהר״ דערקלערט אין זיין הקדמה, אַז משיח וועט גיכער קומען, ווען מען וועט דעם „זוהר״ לייענען אין דער פֿאָלקס־שפּראַך, אין יידיש. די קאַבאַליסטן האָבן אויף יידיש געפֿירט זייער קאַמף קעגן די לומדים און רבנים, אַפֿילו קעגן דעם תלמוד. דערצו האָט אונדזער מאַמע, די יידישע פֿרוי, קיין אַנדער שפּראַך נישט געהאַט. יידיש הייסט נאָך היינט — מאַמע־לשון. אונדזער מאַמע האָט זיך אויסגעווינט איר האַרץ אויף יידיש, האָט אונדז איינגעוויגט מיט „ראָזשינקעס און מאַנדלען״, האָט פֿאַרפֿלאַנצט אין אונדז ליבע און איבערגעבנקייט צום פֿאָלק.

דאָ, אין פּוילן, און אין דער שכנישער טשעכיע איז יידיש רייכער געוואָרן, האָט צוגעקריגן אַ נייעם עלעמענט — דעם סלאַווישן. און דאָ רעדט זיך נישט בלויז פֿון אַנטליענע ווערטער אין יידיש, ווי — כּדיין, כאַטש, נעבעך, קרעטשמע, בייטש, זאַטשעפּען, דאָקוטשען — וואָס וואַרפֿן זיך ביים ערשטן קוק יעדן אין די אויגן. פֿיל וויכטיקער איז געווען די השפּעה פֿון סלאַוויש אויף דער יידישער גראַמאַטיק, וואָס מען דערקענט אין די קלאַנגען, אין דעם וואָרט־בילדונג, אין דעם סינטאַקסיס און אַפֿילו אין פּראָזעס און ווערטלעך.

כ׳האָב פֿריער געזאָגט, אַז ס׳זענען דאָ פּראָגרעסיווע שפּראַכן און צוריקגעשטאַנע. די ראָמאַנישע שפּראַכן, וואָס האָבן אין פּראָצעס פֿון אַנטוויקלונג אָפּגעוואָרפֿן די בויגונגען פֿון זאַכווערטער (סובסטאַנטיוון), אָפּגעוואָרפֿן דעם דריטן מין, זענען אין פֿאַרגלייך מיט לאַטיין פּראָגרעסיווע. יידיש, וואָס האָט אָפּגעוואָרפֿן די בויגונגען פֿון זאַכווערטער, אָפּגעוואָרפֿן דעם אימפּערפֿעקט, איז אין פֿאַרגלייך מיט דייטש אַ פּראָגרעסיווע שפּראַך. יידיש האָט אויך אַרויסגעשטופּט אַנדערע פֿאָרמען, האָט זיך באַפֿרייט פֿון דייטשע פּענטעס, פֿון וואָרט־שטעלונג, פֿון איבעריקע פֿאָרמען און קלאַנגען, וואָס מיר געפֿינען נאָך אין אַלט־יידיש. פֿון אַ סינטעטישער שפּראַך איז יידיש געוואָרן אַן אַנאַליטישע, אַ פּראָגרעסיווע, ווי פֿראַנצויזיש, ווי איטאַליעניש, ווי שפּאַניש, ווי ענגליש.

יידיש איז אַריין אין דער משפּחה פֿון פּראָגרעסיווע שפּראַכן, סוף 17־טן י״ה, ווען סטראַדיוואַריוס האָט געגעבן דער וועלט זיין פֿידל. אָבער סטראַ־

דיוואַריוס־פֿידל איז נאָך נישט געגוג. מען דאַרף נאָך האָבן ווירטואָזן, מען דאַרף האָבן קינסטלער, וואָס זאָלן אַרויסברענגען די פּאָטענציעלע באַהאַל־טענע כוחות פֿון דער סטראַדיוואַריוס־פֿידל. און אַזוינע ווירטואָזן, אַזוינע קינסטלער האָבן זיך באַוויזן. פֿריער אַנאָנימע — דאָס חסידות, דער ייִדישער אַרבעטער, וואָס האָבן געגעבן ייִדיש — נשמה, מוח און פּראָצע.

אין חסידות איז אַפֿילו דאָס העברעאישע געוואָרן ייִדיש. ס'באַווייזן זיך ר' נחמן בראַסלאַווערס מעשיות.

דאַן קומט דער אַרבעטער, דער ייִדישער פּראָלעטאַריער, וואָס מיט דער הילף פֿון ייִדישן וואָרט נעמט ער העלפֿן איבערבויען די וועלט אויף סאָציאַ־ליסטישע יסודות. אַדאַנק דעם אַרבעטער באַווייזט זיך ווידער דאָס ייִדישע בוך, ס'וועלטלעכע, אַ גליד־גליד־שוועסטערקינד פֿון דעם וועלטלעכן „שמואל־בוך" פֿון 14־טן י"ה.

דערנאָך זענען געקומען די קינסטלער פֿונעם גרויסן פֿאַרנעם — מענדלע, פּרץ, שלום־עליכם — וואָס האָבן צוגעגעבן ייִדיש וואַגיקייט, פֿאַנטאַזיע, צוגעגעבן שעפֿערישע מעגליכקייט און חשיבות. און איבער די קינסטלער, איבער דעם ברייטן פֿונדאַמענט הייבן זיך וועגט העכער און העכער, ס'וואַקסט אויס אַ ריזיקע געביידע מיט ליכטיקע שפּיצן טיף אַי־בער די וואָלקנס. די ליכטיקע שפּיצן באַלייכטן יעדן ייִדישן ישוב פֿון איבער דער גאַנצער וועלט.

דאָס זענען — דער צווייטער דור קינסטלער נאָך די קלאַסיקער, די „יונגע" פֿון אַמעריקע, דער דריטער דור, דער פֿערטער, די ייִדיש־פֿאָרשער.

און ווי רייך אונדזער שפּראַך זאָל נישט זיין, וואַרטן נאָך אויף ייִדיש גאַנצע אוצרות, און ווי דאָס „שמואל־בוך" און אַנדערע העלדן־עפּאָסן זענען נאָך נישט באַאַרבעט געוואָרן שפּראַכלעך, זענען נאָך נישט אויסגעפֿאָרשט געוואָרן, אַזוי זענען שפּראַכלעך נאָך נישט אויסגעפֿאָרשט געוואָרן די אַלטע איינגעזעסענע ישובים פֿון פּוילן, ישובים פֿון איבער פֿינף הונדערט יאָר, זעקס הונדערט יאָר, אַכט הונדערט יאָר. *) דאָס זאַפֿטיקע רומענישע ייִדיש איז נאָך געהעריק נישט אויסגענוצט געוואָרן און דאָס קלינגענדיקע

---

*) צו אונדזער גרויסן אומגליק וועט שוין דער ייִדיש פֿון די אומגעקומענע ישובים נישט אויסגעפֿאָרשט ווערן.

יידיש מיט די לאַנגע פּתחן פֿון אונגאַרן איז נאָך אינגאַנצן נישט אָנגערירט געוואָרן. ס׳איז נאָך פֿאַר דער יידישער שפּראַך און ליטעראַטור — אַ קרקע בתולה. די אויפֿגעריסענע שטיקער שוואַרץ־ערד פֿון יידישן סאָוועטן־פֿאַרבאַנד דאַרפֿן נאָך אויסגענוצט ווערן. ס׳וואַרטן נייע ווערטער און באַגריפֿן אין די פֿאַרייניקטע שטאַטן, אין קאַנאַדע, אַרגענטינע, אין ארץ־ישראל — טויזנטער ווערטער, וואָס מאָנען און בעטן זיך דער קינסטלער זאָל זיי אויפֿנעמען, זאָל זיי געבן אַ פֿאָרם, אַ לבוש. און די פֿאָרם דאַרף ערגעץ פֿירן, און דער לבוש דאַרף וואַרעמען אַ מענטשלעך לייב.

יידיש איז אַ וועלט־שפּראַך, ווייל יידן זענען אַ וועלט־פֿאָלק. און נישט פֿון היינט איז יידיש אַ וועלט־שפּראַך. אין 1750 האָט פּראָפֿעסאָר קרייזאַנגדער, אַ קריסט, געשריבן: „מיט יידיש קאָן מען אויספֿאָרן די גאַנצע וועלט״.

1936

די אידייע פֿון יידיש
און פֿון דער
יידישער ליטעראַטור

אויף דער ערשטער יידישער שפּראַך קאָנפֿערענץ, אין טשערנאָוויץ, האָט מען פֿון אַ וועלט־טריבונע אָפּגעוואָרפֿן פֿון יידיש דעם השכלה־צונאָמען — „זשאַרגאָן". איך שטרייך אונטער „השכלה־צונאָמען" — ווייל ס'פֿאָלק, וואָס האָט געוואָלט לעבן אַן אייגן לעבן, מעג עס זיין אַן אָרעם לעבן, אָבער אַ לעבן פֿאַר זיך, ס'פֿאָלק האָט קיינמאָל נישט געוואוסט פֿון קיין זשאַרגאָן.

הונדערט יאָרן פֿאַר דער טשערנאָוויצער קאָנפֿערענץ, נאָך אין די געטאָס פֿון דייטשלאַנד, פֿון איטאַליע, פֿון פוילן און פֿון ליטע, האָט ס'פֿאָלק שוין גערופֿן זיין שפּראַך: „מאַמע־לשון", עס גערופֿן „יידיש".

אומעטום, וואו מען האָט נאָר גערעדט יידיש, אפֿילו אין די ענגסטע און פֿינצטערסטע געטאָס, זענען מיר אַלץ פֿאַרבליבן די „בני מלכים שגלו מעל שולחן אביהם" — די בני מלכים, וואָס זענען פֿאַרטריבן געוואָרן פֿון זייער פֿאָטערס טיש.

ווייל יידיש און יידישקייט זענען געוואָרן סינאָנימען, ווי טויזנטער יאָר פֿריער, זענען יידישקייט און יידישע אמונה געוועזן איינס און דאָס זעלבע.

געדענקען דאַרף מען, אַז ווען די השכלה האָט אָנגעהויבן אָפּצערייסן די יידישע אמונה פֿון יידישקייט, האָט זי דערמיט גענומען חרוב מאַכן די יידישע סביבה, דעם יידישן צערעמאָניאַל און נוסח און דער עיקר — ס'יידישע לשון. די השכלה, וואָס האָט אויך געהאַט מעלות, האָט צעטרייסלט אונדזערע פֿונדאַמענטן און שמד איז אונדז באַפֿאַלן, ווי אַ מגפֿה.

דערביי דאַרף מען אויך נישט פֿאַרגעסן, אַז דער כוח פֿון דער יידישער אמונה איז נישט געלעגן אין גלויבן, נאָר אין יושר און אין צדק. אמונה איז טריישאַפֿט. טריישאַפֿט צו יידישע חוקים און מצוות. אין אַנדערע ווערטער — טריישאַפֿט צו דער יידישער סביבה, צום יידישן נוסח און מנהג, טריישאַפֿט צו אונדזערעביידע לשונות — צו יידיש און העברעאיש.

אָן העברעאיש זענען מיר גייסטיקע יורדים. אָן יידיש — האָבן מיר נישט קיין אייגענע צונג, קיין אייגענעם חותם. אָן יידיש — פֿעלט אונדז דער יידישער לבוש, דער יידישער פֿורעם, וואָס פֿאַראייביקט אינהאַלט, וואָס פֿאַראייביקט נישט בלויז ס'אייגענע לעבן, נאָר וואָס כאַפּט אויך אויף פֿרעמדן אינהאַלט. און אַ דאַנק דעם יידישן לבוש, אַ דאַנק דעם יידישן פֿורעם, ווערט דער פֿרעמדער אינהאַלט נאַציאָנאַל פֿאַרמעגן. דער פֿרעמדער אינהאַלט ווערט אויף תמיד געיידישט.

אַזוינע פּוסקים, ווי דער רמ״א אין 16־טן יאָרהונדערט, ווי דער תוספות יום טוב אין 17־טן יאָרהונדערט, האָבן דאָס שוין אינטואיטיוו דערפילט. און טייל מקובלים, וואָס האָבן אויף יידיש געפירט זייער קאַמף קעגן די לומדים און רבנים, אפילו קעגן תלמוד, האָבן דערקלערט, אַז משיח וועט גיכער קו־מען, ווען מען וועט דעם „זוהר״ לייענען אין דער פאָלקס־שפּראַך, אין יידיש. און ס׳חסידות פאַרהייליקט בײדע אונדזערע שפּראַכן ביזן היינטיקן טאָג.

ווען די השכלה האָט גענומען אָפּרייסן די יידישע אמונה פון יידישקייט, געוואָלט אָפּטיילן דעם קאָפּ פון דעם שלאַק, געוואָלט אָפּשפּאַלטן פאָרעם פון אינהאַלט, ווי די צוויי באַגריפן וואָלטן געווען טיילבאַר, און די השכלה האָט זיך גענומען אַרומטראָגן מיט אַ צעשפּאַלטענער מטבע, וואָס זיי האָבן גערופן: „וועלטלעכע יידישקייט״, ערשט דעמאָלט האָט אונדזער „מאַמע־לשון״, וואָס האָט הונדערטער יאָרן אַריינגעזאַפּט אין זיך חוקים און מצוות, אַריינגעזאַפּט אין זיך יידישע סביבה, יידישן צערעמאָניאַל און נוסח, וואו יעדעס איינגעפונדעוועט וואָרט איז אַ שטיק קולטור־געשיכטע, דאָס „מאַמע־לשון״ האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט דער השכלה.

און ווען יידיש, אונדזער מאַמע־לשון, וואָלט נישט געטראָגן אין זיך די באַהאַלטענע כוחות פון אונדזערע מצוות און חוקים, וואָלט נישט געטראָגן אין זיך התלהבות און בטחון און ס׳וואָלט נישט פאַרנומען ס׳אָרט פון אונדזער אמונה, וואָלט זיך די שמד־מגפה, וואָס די השכלה האָט מיט זיך געבראַכט, זיך נישט אָפּגעשטעלט. קיין חסידות וואָלט דעמאָלט נישט געשאַפן געוואָרן. מיר וואָלטן געשטעקט אין אַן אויסגעהוילטער וועלטלעכקייט, ווי אין 1912 האָט נאָך געשטעקט דער משכיל ש״י איש הורוויץ, וואָס האָט אין 1903 געהאַט די חוצפה פאַרצעלייגן דעם פאָלק ישראל אַן אַדער־אַדער, אַדער אַן אייגן לאַנד, אַדער שמד צום קריסטנטום.

די יידישע ליטעראַטור, וואָס טראָגט אין זיך ס׳אָנגעזאַמלטע עשירות פון יידיש לשון, האָט זיך אַנטקעגן געשטעלט דער השכלה, און אונדז גע־ראַטעוועט פון חורבן, אונדז קריקגעגעבן דעם יידישן לבוש, דעם יידישן חותם, עס קריקגעגעבן אין אַ נייער כלי, מיט אַ נייעם ניגון.

די יידישע ליטעראַטור האָט אונדז געלערנט, אַז אַ פרעמדער לבוש, אַ פרעמדער פאָרעם קען קיינמאָל נישט ווערן יידיש דורך אַ יידישן אינהאַלט. יידישן אינהאַלט האָט אויך דער נייער טעסטאַמענט, האָט אויך דער קאָראַן. און די ביידע ביכער, די פאַרשפּרייטסטע אין דער וועלט, וועלן תמיד זיין פרעמד און דערווידער דעם שעפערישן ייד.

און פֿאַרקערט, יעדער פֿרעמדער אינהאַלט, ווי „מגילת־רות", וואָס איז געקומען צו אונדז אין אַ יידישן לבוש, ס'איז געקומען צו אונדז אין דער בחינה: „מבשרי אחזה אלוה", איז עס געוואָרן אַזוי יידיש, אַז מען האָט עס אַפֿילו קאַנאָניזירט, מען האָט עס אַריינגענומען אין תנ"ך, און דאָס „באָווע־בוך", אַ ריטער מעשה, איז דורך דעם יידישן לבוש אַזוי פֿאַריידישט געוואָרן, אַז פֿון דעם וואָרט „באָווע־בוך", איז געשאַפֿן געוואָרן דאָס וואָרט: „באָבע־מעשה".

און אַז מען נעמט אַזאַ ריינעם יידישן אינהאַלט, ווי היינעס „דער רבי פֿון באַכראַך", צי פֿויכטוואַנגערס „יאָזעפֿוס", בלייבט עס אַלץ איבערגע־זעצטע יידישקייט, וואָס ווערט צוגערעכנט צו דער דייטשישער ליטעראַטור, נישט צו דער יידישער.

מיר אַליין האָבן זיך איבערגענומען און נעמען זיך איבער מיט וועלט־לעכקייט און מיר האָבן נישט געוואוסט און מיר וויסן נישט, אַז אין תוך האָבן יידיש און יידישע ליטעראַטור געטון און טון נאָך איצט די אַרבעט פֿון דער יידישער אמונה. יידיש און יידישע ליטעראַטור האָבן אונדז פֿאַרפֿאַנ־צערט פֿון אונטערגאַנג. כאָטש מיר האָבן עס גערופֿן — „וועלטלעכע יידיש־קייט" — אַן אויסגעהוילטער באַגריף, איבערגענומען פֿון דער השכלה.

אונדזער אמונה — חוקים און מצוות — דאָס איז געווען און ס'איז איין דראַנג צו יושר און גערעכטיקייט, וואָס אונדזערע נביאים האָבן נאָך פּראָק־לאַמירט.

און וואָס איז די יידישע ליטעראַטור? די יידישע ליטעראַטור איז אַ וויכ־טיקער טייל פֿון אונדזער נאַציאָנאַלן פֿאַרמעגן, וואָס וועט אונדז שטענדיק צוגעבן כבוד, ווי דער תנ"ך גיט אונדז צו, ווי דער תלמוד, ווי די שפּאַנישע גאָלדענע עפּאָכע.

די יידישע ליטעראַטור קען זיך אפֿשר נישט פֿאַרמעסטן אין קינסט־לערישן פֿאַרנעם מיט די געציילטע גרויסע וועלט־ליטעראַטורן. אָבער דאָס איז נישט אַלץ. יעדע ליטעראַטור דאַרף אויך פֿירן צו יושר, צו צדק, צו מענטשלעכקייט, און אין יושר, אין צדק, אין מענטשלעכקייט קען זיך קיין ליטעראַטור נישט פֿאַרמעסטן מיט דער יידישער. די יידישע ליטעראַטור האָט אין גאַנצן נישט קיין רשעות. און דאָס איז איינע פֿון די גרעסטע מדרגות, וואוהין יעדע ליטעראַטור דאַרף שטרעבן און דערגיין. ווייל אין ליטעראַטור, אין קונסט, ווילן מיר פּונקט אַזאַ המשך, ווי אין לעבן. מיר

ווילן קאָנטינואיטעט, וואָס זאָל פֿאַרבינדערן מענטשן, פֿעלקער. מיר ווילן זען די קאָסמישע גאַנצקייט. און צו קריגן המשך טאָרן מיר נישט האָסן, ווייל האָס צעשטערט המשך, הרגט אָוועק די גאַנצקייט.

נעמט אַזוינע מייסטערס ווי דאָסטאָיעווסקי, ווי טאָלסטאָי, ווי מערעדיט. נעמט אפֿילו אונדזער אַמעריקאַנער טאָמאַס וואולף. אַז זיי מאָלן אַ שלעכטן פּאָליאַק, אַ שלעכטן ייד, אַ שלעכטן דייטש, מאָלן זיי אים נישט ווי אַ שלעכטן יחיד, נאָר די שנאה טראָגט זיך גלייך אַריבער צום גאַנצן פֿאָלק. געפֿינט מען ביי דאָסטאָיעווסקין אַ פֿינצטערע שנאה צו יידן, צו פּאָליאַקן. ביי טאָל־סטאָיען — צו דייטשן. און נישט איינמאָל ווילט זיך אין מיטן לייענען פֿאַר־מאַכן ס׳בוך, ווייל וואָס טויג אונדז די גאַנצע קונסט, אַז זי פֿירט צו שנאה?

אין דער יידישער ליטעראַטור וועט איר קיין זכר פֿון שנאה צו אַ גאַנץ פֿאָלק נישט באַגעגענען. בלויז דאָס רשעות פֿון די נאַציס, בלויז דאָס אומשולדיק פֿאַרגאָסענע בלוט פֿון זעקס מיליאָן יידן האָט אין אונדז קריק אַ וועק געטון דעם „מחה אמחה את זכר עמלק״ — אַ וועק געטון און מיט רעכט דאָס הימל־געשריי פֿונעם גרויסן וועלט־ליגן פֿון דער מענטשלעכער געשיכטע בנוגע יידן.

דאָס איז די אידייע פֿון דער יידישער ליטעראַטור. דאָס איז איר חותם. דעם בונד, וואָס גאָט האָט פֿאַרשניטן מיטן פֿאָלק ישראל איז געווען דורך יידישן. יידיש לעבן, יידיש לשון, יידישן — דאָס איז אונדזער חותם, דאָס איז אונדזער ברית, וואָס פֿירט צו יושר, צו צדק, ווי די מצוות און חוקים האָבן געפֿירט דעם רעליגיעזן ייד צו יושר און גערעכטיקייט. יידיש, יידישע ליטעראַטור גיבן דעם ייד אַן אייגענעם פּרצוף, אַ קלסתר פּנים, וואָס טיילט אים אָפּ „ככל הגוים״. און דאָס איז נישט לגנאַי. דאָס איז לשבח פֿאַרן ייד און פֿאַר זיינע נישט יידישע שכנים.

מיר לעבן אין אַ פֿינצטערער צייט. און נישט בלויז מיר. די גאַנצע וועלט. כאָטש מיט אונדזער בראָך און מיט אונדזערע צרות קען זיך קיינער נישט פֿאַרגלייכן און פֿאַרמעסטן. די געשוואוירענע בכינים, וואָס ציען זייער חיונה פֿון יידיש און זייערע שטיבער זענען „יידיש ריין״, ווייל זייערע קינ־דער פֿאַרשטייען נישט קיין וואָרט יידיש און קיין וואָרט העברעאיש, די טרו־קענע באָקסערן זענען צופֿרי אַרויס מיטן פּאַפּוגאַי־געשריי אויף זייערע קאָ־טערינקעס — „יידיש גייט אונטער״. ניין, יידיש און די יידישע ליטעראַטור גייען נישט אונטער. און מיר יידן — אָוודאַי און אָוודאַי נישט. נאָכן פֿאַלן פֿון דער לעצטער יידישער פֿעסטונג ביתר, ווען מיר זענען אָפּגעגאַנגען אין

בלוט, האָט דער פֿאַרצווייפֿלטער ר׳ ישמעאל זיך געבעטן ביי יידן: „דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה ולהוליד בנים ונמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו״. „ניין, ישמעאל, — האָט ר׳ עקיבא אים געענטפֿערט — מיר גייען נישט אונטער״. און דאָס האָט ר׳ עקיבא געזאָגט ווען ער איז שוין געווען אַ פֿאַרמשפּטער צום טויט.

און מיר זענען נישט אונטערגעגאַנגען.

ס׳איז געווען אויפֿצומישן דאָס וואָרזאָגעריי פֿון די יידן, וואָס האָבן געשריבן אַראַביש און שפּאַניש. די יידיש־שפּאַנישע שרייבערס האָבן גע־קוקט אויף די איבן גבירלס, אויף די יהודה הלויס, אויף די משה איבן עזראס, ווי אויף בטלנים, וואָס וועלן היינט, מאָרגן אונטערגיין. זיי האָבן געטענהט: „פֿאַר וועמען שרייבט איר? פֿאַר די יחידים העברעער, וואָס מען קען זיי ציילן אויף די פֿינגער? די גאַס און ס׳לעבן איז דאָך קעגן אייך, העב־רעאיש גייט דאָך אונטער? אַז מען שרייבט אַראַביש, אַז מען שרייבט שפּאַ־ניש, שרייבט מען פֿאַר אַ גאַנצער וועלט״!

פֿרעגט זיך: ווער איז אונטערגעגאַנגען? נישט די הלויס, נישט די איבן גבירלס, נאָר די „גליקלעכע״, וואָס האָבן געשריבן שפּאַניש פֿאַר אַ גאַנצער וועלט. ווער ווייסט היינט, אַז ס׳זענען געווען אַזינע וואָרזאָגערס? דעם שפּאַ־נישן אונטערגאַנג רופֿן מיר היינט: „די שפּאַנישע גילדענע עפּאָכע״.

ניין, יידיש און די יידישע ליטעראַטור גייען נישט אונטער. ביים גאַנצן אומגליק און בראָך האָבן מיר קריקגעקראָגן אַ יידישע מלוכה, וואָס האָט אַזאַ טרייסל געטון ס׳יידישע לעבן, אַז אַפֿילו די „עצמות היבשות״, האָבן דערפֿילט דעם ציטער פֿון „תחית־המתים״. דאָס איז אַ נייער יציאת מצרים. דאָס איז אַ נייע תקופֿה אין דער יידישער געשיכטע.

און די יידן אין ארץ ישראל הייבן שוין אָן צו פֿאַרשטיין און וועלן מוזן פֿאַרשטיין, אַז דער גאַנצער „ריב הלשונות״, אַז דער שפּראַכן־קאַמף, איז געווען און איז אַן אומזין. מיר דאַרפֿן ליב האָבן ביידע לשונות. מען דאַרף שעפּן פֿון זיי דאָס אָנגעזאַמלטע עשירות, ווי יידן האָבן געשעפּט פֿון העברעאיש און אַראַמיש, ווי יידן האָבן ביידע שפּראַכן פֿאַרהייליקט. און דאָס האָבן שוין דערפֿילט די שעפֿערישע יידן אין ארץ ישראל. און ביים ערשטן נייעם אָפּקלייב פֿון יידיש־שאַפֿן, וועלן יידיש און העברעאיש גיין האַנט אין האַנט, ווי אַראַמיש און העברעאיש זענען געגאַנגען און גייען האַנט ביי האַנט ביזן היינטיקן טאָג.

1948

וואָס איז יידישקייט ?

די וועלט איז רשעותדיק. צו אונדז יידן — אַוודאַי און אַוודאַי. און אויב מיר שטייען פֿאַר אַ חורבן, דאַרפֿן מיר זיין גרייט, דאַרפֿן מיר זיין פֿאַר־פֿאַנצערט פֿון אונטערגאַנג. דער פֿאַשיזם וויל אונדז אויסראָטן. ס'איז אַ מלחמה אויף טויט און אויף לעבן. אונדזער צייט קען מען בלויז פֿאַרגלייכן מיט די קרייץ־צוגן, מיטן גירוש שפּאַניע, מיטן גירוש פּאָרטוגאַל. און יידן האָבן דעמאָלט זיך אויך נישט אונטערגעגעבן. זיי האָבן געפֿירט מלחמה מיט דער רשעותדיקער וועלט. און די מלחמה האָט דעמאָלט געהייסן — שמדן זיך, צי נישט שמדן זיך?

פֿון די אַנאָנימע טויזנטער און צענדליק טויזנטער יידן, די פֿאַרפּאַנ־צערטע פֿון אונטערגאַנג, וואָס זענען אַוועק פֿון שפּאַניע. אַוועק פֿון פּאָר־טוגאַל, אַוועק זוכן אַ נייעם ישוב, פֿון זיי דאַרפֿן מיר זיך אָפּלערנען, כאָטש אונדזער מלחמה מיטן פֿאַשיזם איז אינגאַנצן אַן אַנדערע.

איר האָט געלייענט ווי זעכציק עסטרייכישע יידן, וואָס האָבן שוין גע־האַט וויזעס, וואָס זענען געווען גרייט אָפּצופֿאָרן קיין דרום־אַמעריקע, די יידן האָבן פֿאַרן אָפּפֿאָרן זיך פֿרייוויליק אָפּגעשמדט. זיי האָבן געוואָלט אָנ־קומען אין דעם נייעם ישוב, ווי נישט יידן. דאָ ליגט די געפֿאַר. אונדזערע זיידעס, אונדזערע עלטער־זיידעס, גאַנצע יידן, האָבן אויפֿגענומען ס'רשעות פֿון דער גוישער וועלט, ווי מען נעמט אויף פֿינצטערע נאַטור־כוחות, ווי מען נעמט אויף אַ געוויטער, ווי מען נעמט אויף אַ וואָלקן־בראַך, צי גאָר ווי מען נעמט אויף אַ משוגענעם הונט. אַזאַ באַציאונג האָט אַוועקגעשטעלט אונדזערע זיידעס מיילן העכער פֿון רשעות און דאָס האָט זיי געראַטעוועט פֿון אונטערגאַנג.

פֿרעגט זיך: וואָס פֿאַר אַ כוח האָבן מיר, היינטיקע יידן, אַנטקעגנצו־שטעלן דעם רשעות פֿון דער וועלט? דער כוח פֿון רעליגיע? פֿון סאָציאַלער גערעכטיקייט? פֿון וועלטישקייט? פֿון יידישקייט? און ס'פֿרעגט זיך — וועמעס יידישקייט?

און זאָל עס דאָ געזאָגט ווערן — אומעטום פֿילן זיך יידן אַנטוישט, פֿילן זיך פֿאַרביטערט, פֿילן זיך אָפֿילו אָפּגענאַרט. ס'הערן זיך שטימען — וואו זענען אַהינגעקומען די גרויסע מענטשלעכע אידעאַלן? פֿאַרוואָס שווייגט די דעמאָקראַטישע וועלט? האָט מען אונדז טאַקע טיף אין דער ערד? אויב אַזוי, דאַרפֿן מיר מיט אַזאַ וועלט קיין מגע־ומשא נישט האָבן. יידן האָבן, ברוך השם, וואו זיך אויסצובאַהאַלטן. מען קען קריק אַריין אין די געטאָ־

טויערן. און די שטימען ווערן אונטערגעכאַפּט. אַזאַ געדאַנקען־גאַנג, וואָס לייגט זיך אויפֿן שכל, איז אָבער ירידה, אַן אייגענע, אינערלעכע ירידה, וואָס וויל זיך פֿאַרמעסטן מיט דער דרויסנדיקער רשעות צו אונדז, יידן.

די ווילדע וואַנדאַלן האָבן איינגעשלונגען רוים און זענען אַליין פֿאַר־וואַנדלט געוואָרן אין רוימער. די „קולטורעלע" אַריער שלינגען און פֿרעסן פֿון רשעות ס'ביסל יידן און זיי בלייבן באַרבאַרן. ווייל רשעות איז די נידע־ריקסטע מדרגה, צו וועלכער דער מענטש קען זינקען. און אַלץ וואָס איז געבאָרן אין רשעות איז סוף־כל־סוף פֿאַרמשפּט אונטערצוגיין. אויב נישט אין אונדזער דור, איז אין אַ דור נאָך אונדז, איז אין צווייַ דורות נאָך אונדז.

די אַלע געטאָ־שטימונגען, די אַלע צוריק־אין־שול־אַריין שטימונגען באַווייזן, ווי דער דורכשניטלעכער מענטש איז הילפֿלאָז אין אַן עת־צרה, ווי ער איז פֿאַרלאָרן, ווי ער כאַפּט זיך פֿאַר יעדער שטרוי, אבי זיך צו ראַטעווען. און דאָ שפּילט אויך אַ סך צו די מאָדע. איבער דער וועלט טראָגט זיך אַ פֿינצטערע כמאַרע, ווערן אונדזערע הערצער אויך פֿאַרכמאַרעט. אין דער צייט פֿון דער פֿראַנצויזישער רעוואָלוציע האָבן מלמדים געוואָרפֿן אין פֿייער אַריין — סידורים, חומשים, גמראות. נאָכן דורכפֿאַל פֿון דער רוסי־שער רעוואָלוציע (אין 1906־7), האָבן טייל יידישע פּאָעטן און עסייאיסטן געזען די ישועה אין לייגן תּפֿילין, אין ווערן שול־יידן. אַזוינע שטימונגען גייען שטענדיק האַנט־אין־האַנט מיט אייגענער שוואַכקייט, מיט רעאַקציע. דאָ קומען זיך צונויף די אידעאָלאָגן פֿון דער „אגודה" מיט אַ סך פֿאַר־שטייער פֿון דער יידישער ליטעראַטור. די יידישע „געטאָ" ווערט דאָך שוין היינט באַזונגען אין לידער. מען זעט אין איר שיינקייט, ווי אין שטריימל, ווי אין יידישן הילוך. מען פֿאַרגעסט דערבײַ, אַז ס'שטריימל מיט דער קאַ־פּאָטע האָבן מיר זיך אַליין אויסגעקליבן און אין דער געטאָ האָט מען אונדז איבערגעוואָלד אַריינגעשפּאַרט, ווי אין אַ תּפֿיסה אַריין, וואו מען האָט אונדז געהאַלטן איבער פֿיר הונדערט יאָר. מען האָט אונדז בלויז אַרויסגעלאָזט פֿון די געטאָ־טויערן, מיר זאָלן קענען אָנפֿירן מיטן האַנדל, וואָס איז געווען אונטער דעם פּריצישן כבוד צו פֿאַרנעמען זיך מיט אים. היינט איז האַנדל אַן איידעלע באַשעפֿטיקונג. מען שטופּט דעם ייד פֿון מסחר אויך אַרויס. און גייען פֿרייוויליק אין דער געטאָ — הייסט אַליין זיך באַגראָבן לעבעדי־קערהייט.

און פֿון דער געטאָ איז בלויז אַ שפּאַן אין שול אַריין. און אַז אין שול אַריין, הייבט מען אָן בודק צו זיין יעדן קינסטלער, צי ער איז רעליגיעז, צי ער איז אַ מאמין. ס'ווערט אויפֿגעבלאָזן אַ טעאָריע — דער רעליגיעזער קינסטלער איז שוין באַלד ס'איבערשטע פֿון שטויסל. אַזאַ צוגאַנג איז אַן אומזין. דער אמתער קינסטלער האָט קיינמאָל נישט געחנפֿט זיין אייגן פֿאָלק, ווייל קיין פֿאָלק וויל נישט, מען זאָל אים חנפֿענען. ס'פֿאָלק האָט בלויז איין פֿאַרלאַנג — די שרייבער זיינע זאָלן זיך באַציען מיט ליבע און פּיעטעט צו אַלעם דעם, וואָס דעם פֿאָלק איז טייער. דער אמתער קינסטלער קען זיין אַנטי־ריטועל, אָבער ער איז קיינמאָל נישט אַנטי־רעליגיעז אין טיפֿערן זין. ווייל וואָס איז רעליגיעזיטעט? אויב נישט אינערלעכער פּראָדוק־טיווער אומרו און ציטער? פֿון דעם מאַטעריאַל ווערן דאָך געקנאָטן גרויסע ווערק, גרויסע פּערזענלעכקייטן. פֿון דעם מאַטעריאַל ווערן געמאַכט רעוואָ־לוציעס. וועלטן גייען אונטער, וועלטן ווערן געבאָרן. איז לעכערלעך און שעדלעך, דווקא היינט, ווען ס'יידישע לעבן איז אויף דער וואָג־שאָל, אַלץ איז אויף משקולות, אַלץ הימלט, דווקא היינט צו זען די איינציקע ישועה אונדזערע אין דער געטאָ, צווישן די פֿיר ווענט פֿון בית־המדרש. ווייל נישט בלויז מיר, יידן, ווערן געמשפּט. די גאַנצע וועלט ווערט געמשפּט. אַ וועלט האַלט ביים קראַכן. אַ נייע — ביים געבאָרן ווערן. און אויף דעם בראָך־שטול זיצן מיר, איבער פֿאַרשידענע היסטאָרישע סיבות, נישט בלויז אין איין לאַנד, נאָר אין אַלע לענדער פֿון דער גאַנצער וועלט. דעריבער אַזוי פֿיל פּיין און ווי, דעריבער אַזוי פֿיל פֿאַרגאָסן בלוט, דעריבער אַזוי פֿיל יידישע קרבנות. און ווי לאַנג עס זענען פֿאַראַן טאָמאָס מאַנס, זענען מיר מיט די טאָמאָס מאַנס, זענען מיר מיט די דעמאָקראַטישע פֿעלקער, זענען מיר מיטן סאָציאַליזם, וואָס ציט זיך פֿון די נביאים ביז משה העסן. דאָס דאַרף זיין אונדזער וועג, דער איינציקער יידישער וועג.

און מיר יידן, ביי די אַלע קלעפּ, וואָס מיר האָבן שוין אַריינגעכאַפּט און מיר וועלן נאָך אַריינכאַפּן, מיר, יידן, וועלן נישט צעריבן ווערן. אין אונדז איז עפּעס פֿאַראַן פֿונעם לעגענדאַרישן פֿויגל, וואָס לעבט אייביק, בלויז יעדע טויזנט יאָר וואַרפֿט דער פֿויגל אַראָפּ פֿון זיך די פֿעדערן, ווערט פֿאַרברענט און פֿון דעם אייגענעם אַש ווערט ער ווידער געבאָרן.

לויט אַלע וויסנשאַפֿטלעכע טעאָריעס האָט שוין פֿון אונדז, יידן, לאַנג נישט געדאַרפֿט זיין קיין שריד־ופליט. אַנדערע ראַדיקאַלן האָבן אַ טעאָריע, אַז מיר, יידן, האָבן זיך קיינמאָל רעאַל, פֿול־בלוטיק, נישט אויסגעלעבט.

די גריכן האָבן געפּירט אַ רעאַל, פּול־בלוטיק, לעבן. זיי האָבן זיך אינגאַנצן אויסגעלעבט און אין גרויסער זעט, אין טיפֿן עלטער זענען זיי אונטער־געגאַנגען. מיר, יידן, דאַרפֿן זיך נאָך אויסלעבן. דעריבער עקזיסטירן מיר. די צרה איז, וואָס מען פֿאַרגלייכט פֿעלקער צו יחידים. אַ יחיד ווערט גע־באָרן, וואַקסט אויס און נעמט אָפּשטאַרבן. דערפֿון איז לחלוטין נישט גע־דרונגען, אַז ס׳זעלבע דאַרף געשען מיט אַ פֿאָלק. מיר זענען אַן אַלט פֿאָלק. מיר טראָגן אין זיך אַ פֿינף טויזנט יעריקן המשך. קלייבט זיך אָן איבערי־קער באַלאַסט, פֿאַרברענען מיר אים, ווי יענער לעגענדאַרער פֿויגל זיך אַליין, און מיר שטייען ווידער אויף באַנייטע. פֿרעגט זיך אַ שאלה — פֿאַר־וואָס בלויז מיר, יידן, טראָגן אין זיך דעם „שם המפֿורש" פֿון באַנייאונג, פֿון תּחית־המתים? מעגלעך, אַז אויך אַנדערע פֿעלקער טראָגן אין זיך אָט־דעם כּוח. און נישט נאָר מעגלעך, נאָר זיכער. ס׳אַלטע כינעזישע פֿאָלק טראָגט אַוודאַי און אַוודאַי אין זיך אָט־דעם כּוח.

דען, וואָס איז המשך? וואָס איז קאָנטינואיטעט? דאָרט, וואו ס׳איז דאָ שנאה, וואו ס׳איז דאָ רשעות, איז נישטאָ קיין המשך. געגונג זיך אָפּצוגעבן אַ ביסל חשבון־הנפֿש, געגונג זיך צו פֿאַרטיפֿן, כאַפּט מען זיך, אַז יעדער מענטש האָט ווען־נישט־ווען איבערגעלעבט ס׳געפֿיל פֿון המשך. אָט וועל איך אייך ברענגען אַביישפּיל פֿון מיר אַליין. אויפֿן וועג אַהיים, קיין מלאַווע, בין איך אין יאָר 1922 געפֿאָרן מיט דער שיף „אַקוויטאַניאַ". אויפֿן דריטן טאָג פֿון מיין רייזע בין איך נאָך האַלבער נאַכט אַרויף אויף דער העכסטער דעק. די נאַכט איז געווען אַן אויסגעשטערנטע. איבער מיר — אַזוי פֿיל הימל. הימל און שטערן. אַרום און אַרום — וואַסער. און אַליין ווערסטו אַזוי קליין, ווערסט נאָך קלענער — אַ שטויבעלע אין מיטן ים. און ווי כ׳קוק אַזוי אין הימל אַריין, פֿאַלט אַ שטערן. אַ צווייטער קרייצט אים דורך און ביי מיר אין מוח ווערט געבאָרן אַ מחשבה. אַ נאָענטע מחשבה. דער טאַטע מיינער איז מיט עטלעכע און דרייסיק יאָר קריק געפֿאָרן מיט דער דריטער קלאַס אויפֿן זעלבן ים. דאָ — אין מיטן ים — פֿופֿצן הונדערט מייל פֿון ניו־יאָרק, פֿופֿצן הונדערט מייל פֿון פּאַריז, האָט מיין טאַטע אַ וואָרף געטאָן אַ מחשבה, וואָס ער האָט איבערגענומען בירושה פֿון זיין זיידן, פֿון עלטער־זיידן — וואָס איז אַזוינס יידישקייט? און די מחשבה שוועבט צווישן הימל און וואַסער. פֿאַר מיר איז די מחשבה אַ טייל פֿון דער שיף, פֿון די מענטשן, וואָס אויף דער שיף, פֿון די אַרומיקע נאַטור־כּוחות. און פֿון מיר רעדן אַרויס

דער טאַטע, דער זיידע, דורות, דורות — וואָס איז יידישקייט? און וועמעס יידישקייט? די נביאימס? דעם רמב״מס, צי משה העס און יצחק לייבוש פּרץ?

און איך זאָג — יידישקייט איז דאָס אַלץ און נאָך עפּעס. דאָס „נאָך עפּעס" איז אָבער שווער צו דעפינירן. ווען בבל האָט געבויט איר קולטור, געבויט טורעמס און וואַלקנקראַצערס, ווען די עגיפּטער האָבן געבויט זייער קולטור, געבויט ספינקסן, האָבן מיר, יידן, זיך אָפּגעגעבן מיט גאָטס וואָרט, מיטן מאמר — בעשרה מאמרים נברא העולם — מיטן לאָגוס. און אויב מען האָט אויפן באַרג סיני פאַרוועדט צו מאַכן בילדער און סקולפּ־טורן, האָט מען דערפאַר פּראָקלאַמירט ס׳וואָרט. צווישן דונערן און בליצן האָבן אַלע געהערט גאָטס וואָרט. ס׳בילד האָט געהאַט צו טאָן מיטן אויג, מיט דער אָפּטיק, ס׳קול — מיטן אויער, מיט דער אַקוסטיק.

ס׳האָט גענומען דורות, טויזנטער יאָרן און ס׳וואָרט, ס׳מענטשלעכע פּראָדוקטיווע וואָרט, איז נישט בלויז אַריין אין אונדזער בלוט, נאָר מיר האָבן עס אויך איבערגעגעבן דער קריסטלעכער וועלט, דער מאַכמעדאַני־שער וועלט. און אַז איראָפּע איז מיט פיר הונדערט יאָר קריק געשטאַנען ביים פּאַנאַנדערפאַלן, האָבן די פרומע פוריטאַנער, די פרומע קוויקערס, וואָס האָבן אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע נישט געדאַרפט אונטערגיין, ווי די אַמאָליקע גריכן, באַבילאָנער און מיצרים, וואָס האָבן נישט געקענט מיט־שלעפּן מיט זיך אין גלות אַריין זייערע טורעמס, זייערע קאָליסעאומס, זייערע ספינקסן. אָן קולטור זענען זיי אונטערגעגאַנגען. די פוריטאַנער האָבן לייכט געקענט אַראָפּשאָקלען פון זיך די קולטור פון בילד און שטיין. די בילד־ און שטיין־קולטור האָבן זיי פאַרביטן מיט „וואָרט"־קולטור. דעם אַלטן און נייעם טעסטאַמענט האָבן זיי געקענט אַריינלייגן צווישן צוויי טאָוולען און מיט דער קולטור זיך אַריבערפּעקלען קיין אַמעריקע. אמת, דער איראָפּייער איז געקומען קיין אַמעריקע אַ נאַקעטער, איז געקומען בלויז מיט דער ביבל. די ביבל האָט אים אָבער אָפּגעהיט פון אונטערגאַנג. און דאָס איז אונדזער אויפטו, דער גרויסער יידישער אויפטו.

יעדער ייד האָט געקענט זיין גאַנצע קולטור אַריינפּאַקן אין אַ תפילין־זעקל און זיך אַוועקלאָזן מיט איר איבער דער וועלט. ס׳איז געווען ביי יידן אין בלוט. אַנשטאָט באַבילאָנישע טורעמס, אַנשטאָט עגיפּטישע פּיראַ־מידן האָבן מיר געהאַט אַ באַוועגלעכן משכן. ווי שטייט דאָרט — ויחנו ויסעו.

מען האָט זיך אָפּגערוט און ווייטער געוואַנדערט. און וואו מען האָט זיך אָפּ־געשטעלט, האָט מען איינס־צוויי צונויפֿגעקלאַפּט דעם משכּן, גאָטס הויז, און געשאַפֿן קולטור. יעדער ייד — איז אַ שליח ציבור. יעדער ייד שטעלט זיך פֿאַרן עמוד און פֿאַרטרעט כּל־ישראל. און אַזוי ביזן היינטיקן טאָג.

אין דעם וואָרט ליגט אונדזער כּוח. און ס׳וואָרט צי ס׳איז אַמאָל געווען ס׳געטלעכע וואָרט, צי ס׳איז היינט ס׳מענטשלעכע פּראָדוקטיווע וואָרט, דאָס וואָרט האָלט אונדז אויף, ס׳פֿאַרפּאַנצערט אונדז פֿון אונטערגאַנג. און ס׳איז נישט אמת, אַז יידישקייט איז אין תוך קעגן קונסט. די תּנאים, וואָס איינער פֿון זייערע עיקרים איז געווען — „איר זאָלט נישט מאַכן זיך קיין אָפּבילד״ — די זעלבע תּנאים האָבן אויך אַריינגענומען אין תּנ״ך אַריין „שיר־השי־רים״, „איוב״ און „קהלת״. זיי האָבן די דריי ריין־קינסטלערישע ווערק קאַנאָ־ניזירט. און ווי פֿינצטער ס׳יידישע לעבן איז נישט געווען, איז נישט געווען פֿינצטערער ווי היינט, האָבן יידישע קינסטלער שטענדיק געגאַרט נאָך „שיר השירים״. ווען נישט „שיר השירים״, וואָלטן מיר נישט געהאַט שמואל הנגידס וויין־לידער, הלויס און נאַגאַרעס ליבע־לידער, אַלקאַביצעס „לכה־דודי״, מיר וואָלטן נישט געהאַט די עראָטיק פֿון „זוהר״, מיר וואָלטן נישט געהאַט יצחק ליבוש פּרצן...

דאָס איז דער כּוח פֿון קולטור.

און אַז אָט־דער כּוח ציט זיך דורך אונדזער געשיכטע, איז מיר איינגעפֿאַלן אינעם יאָר 1937, ווען כ׳בין געשטאַנען אין דעם יידישן פּאַווי־ליאָן, וואָס איז געווען אויף דער פּאַריזער אינטערנאַציאָנאַלער אויסשטעלונג. קעגנאיבער דעם יידישן פּאַוויליאָן איז געווען אַן אָפּטייל פֿונעם דייטשישן פּאַוויליאָן.

וואָס האָבן יידן אויסגעשטעלט אין זייער פּאַוויליאָן?

אַלטע מאַנוסקריפּטן. דרוקן פֿון זעכצנטן און זיבעצנטן יאָרהונדערט. די אַלטע יידישע ליטעראַטור, די מאָדערנע יידישע ליטעראַטור, שאַגאַלס ביל־דער, סוטינס בילדער, אַרבעטן פֿון דער יידישער מאָדערנער שול.

און דער דייטש?

דער דייטש האָט אויסגעשטעלט די נייעסטע האַרמאַטן, די נייעסטע ביקסן. זענען געשטאַנען ביקסן און האָבן זיך פֿאַרמאָסטן מיטן יידישן אלף־בית. און דער יידישער אלף־בית האָט געזיגט. אַפֿילו די היטלעריסטן האָבן זיך דעמאָלט פֿאַרשעמט, וואָס זיי האָבן אַוועקגעשטעלט ביקסן אַנטקעגן יידישן

אלף־בית און זיי האָבן אויף דער צווייטער וואָך צוגענומען די ביקסן.

און כאָטש דער ייִדישער פּאַוויליאָן איז געווען אָרעם, האָב איך זיך גע־פּילט געהויבן, כ׳האָב זיך געפּילט רייך מיט דער אָרעמקייט. ס׳האָט זיך גע־פּאָדערט מוט זיך אַוועקצושטעלן צווישן ענגלאַנד, פּראַנקרייך, דייטשלאַנד און איטאַליע, זיך אַוועקצושטעלן קעגן אַ גאַנצער וועלט מיט פּסוקים פֿון די נביאים, מיט שפּינאָזעס עטיק, מיט אמתן פֿון משה העס און יצחק לייבוש פּרץ.

אָט־די אמתן, אָט־דער פֿאָלקס־כּוח — דאָס איז ייִדישקייט, דאָס איז ייִדישע קולטור.

די רשעותדיקע וועלט אידענטיפֿיצירט אונדז, ייִדן, מיט די כּוחות, וואָס קעמפֿן פֿאַר נאַציאָנאַלער און סאָציאַלער באַפֿרייאונג פֿון אונטערדריקטע פֿעלקער. מיר נעמען אָן די באַשולדיקונג. דאָס איז אונדזער כּוח, דאָס איז אונדזער טרייסט.

אין אַ כראָניק פֿון „שבט־יהודה״ ווערט דערציילט, ווי די אינקוויזיטאָרן האָבן אַ שיף מיט שפּאַנישע ייִדן אַראָפּגעלאָזט אויף אַ וויסטעניש. אין דער וויסטעניש זענען כּמעט אַלע אויסגעשטאָרבן פֿון הונגער. בלויז געציילטע האָבן זיך אַוועקגעלאָזט זוכן אַ ישוב. און צווישן די געציילטע איז געווען אַ קליינע משפּחה — אַ טאַטע, אַ מאַמע און צוויי קליינע ייִנגלעך. אויפֿן וועג איז די מאַמע פֿון הונגער געשטאָרבן. דער טאַטע האָט גענומען די ייִנגלעך און איז געגאַנגען ווייטער. פֿון הונגער האָבן אַלע דריי אַוועקגעחלשט. אַז דער פֿאָטער איז געקומען צו זיך און האָט זיך אויפֿגעכאַפּט, האָט ער זיך אַרומגעזען, אַז ביידע קינדער זענען שוין טויט. פֿון גרויס ווייטיק האָט ער זיך צעשריגן:

— רבונו של עולם, ווי כ׳זע ווילסטו, אַז איך זאָל זיך שמדן! האָסט אַוועקגעהרגעט מיר ס׳ווייב, האָסט אַוועקגעהרגעט מיר די קינדער! דיר אָבער, אויף צו להכעיס, וועל איך זיך נישט שמדן! כ׳בין אַ ייִד און כ׳וועל בלייבן אַ ייִד! קיין זאַך וועט דיר נישט העלפֿן, גאָט!

דער ייִד האָט צוזאַמענגעקליבן ערד און בלעטער, האָט באַגראָבן די קינדער. ער האָט זיך ווייטער געלאָזט אין וועג אַריין, און האָט סוף־כּל־סוף געפֿונען אַ ישוב.

בלויז אונדזער אינטעליגענץ האָט זיך פֿאַרלאָרן, בלויז זי האַלט אין איין פֿרעגן צי מיר גייען טאַקע נישט אונטער. די מאַסן, צי דאָס זענען אַר־

בעטער, צי דאָס זענען קליינהענדלער, ביי אַלע רדיפֿות און נגישות, ביי דעם גאַנצן מסירות־נפֿש, זיי האָבן זיך נישט פֿאַרלאָרן. פֿאַרקערט, ס׳פֿאָלק האָט בטחון. און אַז מען דאַרף — שטעלט מען זיך אַנטקעגן, מען שלאָגט קריק דעם שונא. דער אַרבעטער, ביי אַלע דורכפֿאַלן, זעט נאָך אַלץ די ישועה אין סאָציאַליזם. דער פֿרומער ייד האָט זיין סאָציאַליזם, וואָס דריקט זיך אויס אין ר׳ נחמן בראַסלאַווערס ווערטער — „געוואַלד, יידן, זייט זיך נישט מייאש״. און אַז כ׳האָב זיך צערעדט מיט אַ וואַרשעווער טרעגער וועגן דער שלעכטער יידישער לאַגע, האָט ער מיך גאָר געגומען טרייסטן. דער טרעגער האָט פֿאַרגליכן ס׳מענטשלעכע לעבן צו אַ ים מיט כוואַליעס. וואַרפֿט אַ כוואַליע אַרויס אַ וואַלפֿיש, פֿרייען זיך אַלע. וואַרפֿט זי אַרויס אַ פּאָר אַלטע כאָדאָקעס, צי גאָר אַ פּגר, לויפֿט אָן אַ צווייטע, אַ דריטע, אַ פֿערטע כוואַליע און שווענקט עס אָפּ, פֿאַרשלעפּט עס קריק אין ים אַריין. אונדזער רשעותדיקע וועלט וועט אָפּגעשווענקט ווערן.

דער פֿאָלקס־מענטש — צי דאָס איז אַן אַרבעטער, אַ קליינהענדלער, צי דאָס איז דער שפּאַנישער ייד פֿון מיט פֿיר הונדערט יאָר קריק, וואָס האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט גאָט און געפֿונען אַ ישוב — די אַלע יידן זענען פֿאַרפּאַנצערט פֿון אונטערגאַנג.

1938

קיום — נישט אונטערגאַנג

אין 1267, נאָך דעם ווי די מאָנגאָלן האָבן געהאַט חרוב געמאַכט ארץ־ישראל, האָט ר׳ משה בן־נחמן, דער רמב״ן, באַזוכט ס׳לאַנד און אַזוי אַהיימגעשריבן:

„— — — וואָס הייליקער אַן אָרט, אַלץ מער חרוב איז עס. ירושלים איז חרוב ונחרב. יהודה איז מער צעשטערט, ווי דער גליל״.

אין אונדזער היינטיקן חורבן איז אויך אַזוי.

דער רייכסטער רעזערוואואַר אונדזערער, פֿון וואַנען מיר יידן, די יידן וואָס לעבן זיך אויס אויף יידיש, האָבן געשעפּט כּוחות, דאָס יידנטום איז חרוב ונחרב.

און ס׳פּוילישע יידנטום איז נישט בלויז פּוילן, ס׳איז נישט בלויז די יידיש־פּוילישע לאַנדסמאַנשאַפֿטן פֿון דער גאָרער וועלט. ס׳איז דער רוקן־ביין, וואָס האָט געשאַפֿן ס׳פּוילישע יידנטום, ס׳וואָלינער, ס׳רומענישע, ס׳אונגאַרישע, ס׳פּאָדאָליער, אונדזער יידנטום פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן, פֿון קאַנאַדע, פֿון דרום־אַמעריקע, די יידן פֿון ארץ־ישראל — איבער צוועלף מיליאָן יידן, וואָס האָבן געערעדט, געלייענט און זיך אויסגעלעבט אויף יידיש — דאָס איז געווען ס׳פּוילישע יידנטום.

ווי איר זעט איז ס׳פּוילישע יידנטום נישט בלויז אַ געאָגראַפֿישער באַגריף. ס׳איז פֿיל מער. ס׳איז אַן אידייאישער.

דער פּוילישער ייד מיט דער באָרד און פּאות, מיט דער קאַפּאָטע און שטריימל, מיט זיין אייגנאַרטיקן יידיש, מיט זיין גמרא־לערנען, מיט זיין וועלט־קוק און לעבן־קוק, דער פּוילישער ייד איז נישט בלויז דער אמתער יורש פֿון דעם בבֿלישן ייד, נאָר אויך דער איינציקער יורש פֿונעם „נוסח אשכּנז״. און נוסח אשכּנז, ווי ס׳פּוילישע לומדות, האָט נישט געזוכט קיין עיקרים, האָט נישט געזוכט קיין דאָגמעס אין גלויבן. מען האָט נישט געהאַט קיין טענות צום פֿאָלק, ווי די לומדים פֿילאָזאָפֿן אין שפּאַניע. דער שכל — האָט ער אַפֿילו געמעגט זיין שאַרף ווי אַ חלף — האָט נישט געוואָלט הערשן איבער דער פֿאָלקס־פֿאַנטאַזיע. די ערטער אין תּנ״ך, אין מדרש, וואו די ספֿרדים האָבן געזען „הגשמת הבורא״, געזען אין דעם אַנטראָפּאָמאָרפֿיזם — דווקא די פּסוקים זענען געווען צום האַרצן די לומדים פֿון פּוילן. דאָס איז געווען די געהיימע בריק, וואָס האָט זיך געצויגן פֿונעם שכל צו דער פֿאָלקס־פֿאַנטאַזיע. און וואָס טיפֿער און אַבסטראַקטער אַ רעיון, אַלץ בילדלעכער און מענטשלעכער האָט די פֿאַנטאַזיע אים געמאָלן.

אין די שטעטלעך פֿוןביידע זייטן ווייסל איז גאָט אַרומגעגאַנגען נישט בלויז אין די רבייאישע הייף, נאָר אויך צווישן די פשוטע יידן, צווישן די פֿאָלקס־מענטשן.

נישט אַלץ איז געווען דער האַרבער דין. גרויס אָנזען האָט אין פוילן געהאַט דער מנהג. און מנהג — דאָס איז פֿאָלקס־שאַפֿן, פֿאָלקס־פֿאַנטאַזיע. אַ מנהג איז עלאַסטיש ווי די תורה. אַ מנהג פּענטעט נישט ווי אַ דין. דעריבער טאַקע האָט „נוסח אשכנז״ אין די יונגע שאַפֿערישע יאָרן קיין „שלחן ערוך״ נישט געשאַפֿן און נישט געוואָלט שאַפֿן. מען האָט זיך געצירט אין מצוות, אָבער נישט אין קיין עיקרים. איז אַ ייד אַראָפּ פֿון דרך הישר, האָט געזינדיקט, האָט ער תשובה געטאָן. ווי זאָגט אַ כראָניקער פֿון יענער צייט: כופרים בעיקר, ווי אין ספרד, זענען אין אשכנז, אין פוילן, קיינמאָל נישט געווען.

גרויסע מענטשלעכע פשטות, טיפֿער גלויבן, וואָס ווייסט נישט פֿון קיין פּענטעס — דאָס איז נוסח־אשכנז, דאָס איז נוסח־פוילן.

נישט בלויז די ישיבות פֿון פויזן און לובלין, נישט בלויז די ישיבות פֿון וואָלאָזשין און סלאָבאָדקע, נאָר אויך די צישאָ־שולן, דער ווילנער ייוואָ־אינסטיטוט, זענען אַ המשך פֿון סורא און פומבדיתא.

און מיט וואָס פֿאַר אַ ברייטער האַנט האָט ס׳פּוילישע יידנטום באַריי־כערט פֿעלקער און קולטורן, באַרייכערט מיט תורה און מיט וויסן.

ס׳איז גענוג זיך צו פֿאַרטיפֿן אינעם 19־טן יאָרהונדערט, אינעם אָנהייב פֿונעם צוואַנציקסטן. ס׳יידישע פויזן האָט באַרייכערט די דייטשישע קולטור, ס׳יידישע גאַליציע — די עסטרייכישע. ס׳יידישע קרוין־פוילן — די פּוי־לישע, די רוסישע, די פֿראַנצויזישע. זביטקאָווערס אייניקל — הענרי בערג־סאָן — איז דאָס שטאָלץ פֿון פֿראַנקרייך. און ווען נישט דער ייד פֿון אַרום פויזן, אַלבערט מייקעלסאָן, וואָלטן די פֿאַראייניקטע שטאַטן זיך נישט געהאַט איבערצונעמען, אַז אָן דעם אַמעריקאַנער מייקעלסאָן, וואָלט קיין איינשטיין נישט געווען.

די וועלט האַלט, אַז מיר יידן זענען פּראַקטישע מענטשן. פֿאַרטיפֿט מען זיך אָבער אינעם שאַפֿן פֿון די פּוילישע יידן, דעקן זיך פֿאַר אונדז אויף אַנ־דערע טענדענצן — איראַציאָנאַלע, מיסטישע. די מיסטיק פֿון חסידות, בערגסאָנס אינטואיציע, לאַצאַרוסעס — די נשמה פֿון פֿעלקער, קראָכמאַלס — אויסדערווײלטע פֿעלקער, פּרצעס — פֿאָלקסטימלעכע מעשות — — —

דאָס איז ווידעראַמאָל גרויסע מענטשלעכע פשטות, טיפֿער גלויבן, וואָס ווייסט נישט פֿון קיין פענטעס — דאָס איז ס׳פּוילישע יידישקייט, דאָס איז נוסח־פּוילן.

און דאָס יידנטום איז חרוב ונחרב.

מיר באַגרייפֿן נאָך אַליין נישט, ווי גרויס איז אונדזער הורבן.

מיר געדענקען דאָך אַלע, ווי די גאַנצע וועלט איז אויפֿגעשווידערט געוואָרן, ווען מען האָט סאַקי און וואַנזעטן, דעם אָרעמען, אומשולדיקן פֿישער, דעם אָרעמען אומשולדיקן שוסטער, הינגעריכטעט. אין אַלע טיילן וועלט זענען טויזנטער, צענדליקער טויזנטער מענטשן יענע נאַכט נישט געשלאָפֿן. און דאָ האָט מען איבער פֿינף יאָר געמאָרדעוועט אונדז יידן, און קיינעם איז עס נישט אָנגעגאַנגען. מען האָט דאָך מער יידן אויסגעמאָרדעוועט, ווי עס זענען דאָ פֿינלענדער און נאָרוועגער אויף דער וועלט. און קיינעם איז עס נישט אָנגעגאַנגען. און די מלוכות, וואָס רעדן אין נאָמען פֿון יושר און גערעכטיקייט, אפֿילו די קומען בלויז אָפּ מיט הבטחות. קיין איינע פֿון זיי האָט נאָך דערווייל נישט געעפֿנט די טויערן פֿאַר די גערודפֿטע יידן.

און מיר יידן?

פֿון צרות איז ס׳לשון ביי אונדז נישט אָפּגענומען געוואָרן. מיר רעדן שוין צופֿיל. נאָר ס׳וואָרט נעמט נקמה אין אונדז. ס׳וואָרט וועקט נישט און וואַרעמט נישט, און אַז ס׳טוט זיך אַמאָל אַ צינד אָן, איז עס ווי אויסגעדראָשן שטרוי — ס׳טוט אויף אַ רגע אַ פֿלאַקער און ס׳לעשט זיך גלייך אויס. ווייל נישט בלויז דער מענטש איז הפֿקר, נאָר אויך ס׳וואָרט. ווען ס׳מענטשלעכע וואָרט וואָלט נישט געווען אַזוי הפֿקר, וואָלטן די, וואָס האַלטן נישט פֿון גלות, די „שוללי הגלות״, זיך נישט צוגעאיילט מיט זייער קדיש־זאָגן נאָכן גלות. ווען איובס חברים זענען אים געקומען טרייסטן און האָבן אים דערזען אין זיין פֿינצטערן בראָך, זענען זיי פֿאַרשטומט געוואָרן. זיבן טעג און זיבן נעכט זענען זיי מיט אים געזעסן און געשוויגן, אַזוי גרויס איז געווען איובס צער.

ס׳מענטשלעכסטע וואָלט געווען פֿאַר די פֿאַרלייקענער פֿון גלות זיי זאָלן איצט שווייגן. און אַז די צייט וועט קומען זיך אויסצוטענהן וועלן מיר נישט בלייבן הינטערשטעליק. און לאָז עס דאָ געזאָגט ווערן — דאָס יידישקייט, וואָס איז נתגלה געוואָרן אויף דער וועלט, דאָס איז גלות־יידישקייט. און דער גלות איז נישט קיין געטאָ־גלות. פֿון אונדזער משהן — יהודס

ערשטער נביא־שליח ביז דעם לעצטן נביא — דאָס איז איין דראַנג צו גיין אין דער וועלט אַריין „לתקן עולם במלכות שדי", צו דערהייבן און אויסלייזן דעם מענטש. מישט נישט צונויף דעם יידס גיין אין דער וועלט אַריין מיט דער אויסגעהוילטער שווינדזיכטיקער יעזוס־„מיסיע" פֿונעם רעפֿאָרם־יידישקייט. ס'איז פֿיל טיפֿער. און אונדזער „גלות", וואָס איז שוין אין כּורשס צייטן געווען פֿאַרשפּרייט איבער גאַנץ קליין־אַזיע, האַלט נישט אָן קיין צוויי טויזנט יאָר, נאָר צוויי טויזנט פֿינף הונדערט יאָר. ביים „בית שני" איז יהודה געווען זעלבסטשטענדיק בלויז איין און זיבעציק יאָר, פֿון שמעון דעם חשמונאי ביז דער מלכה שלומית. לייקנט אָפּ דעם גלות, מוז מען במילא אויך אָפּלייקענען די נביאים, די תנאים, די אמוראים, יהודה הלוין — די טרעגער פֿון „ציון" און פֿון דער גלות־אידייע.

און ווען ס'וואָלט געווען אַנדערש, ווי וואָלט אַזאַ תנא ווי ר' יוחנן בן זכאי „שקבל תורה מאנשי כנסת הגדולה", ווי וואָלט ער פֿרייוויליק אויס־געביטן אַ יידישע מלוכה, ס'בית המקדש, אויף אַ ישיבה אין יבנה? און ס'פֿאָלק איז נאָכן חורבן געגאַנגען מיט יוחנן בן זכאין. און ווייסט איר, אַז ס'האָט גענומען אַכט הונדערט יאָר ביז ס'איז אָנגעשריבן געוואָרן ס'ערשטע קלאָג־ליד, די ערשטע קינה, אויפֿן צווייטן חורבן? „איכה" איז געשריבן געוואָרן אין דער צייט פֿון ירמיהון. און אַז מען האָט יאָ עפּעס אָנגעשריבן, ווי „עזרא דער פֿערטער" און דער „סירישער ברוך", האָבן יידן דערפֿון נישט געוואָלט וויסן. און ווען נישט די קריסטן, וואָס זיי האָבן עס פֿאַרהייליקט, וואָלטן מיר עס אין גאַנצן נישט געהאַט. ערשט דער פּיטן הקליר האָט אָנגעשריבן די ערשטע קינה, וואָס מיר האָבן זי אָנגענומען.

ווי קומט עס?

ווייל ביים צווייטן חורבן זענען מיר שוין געווען אַ וועלט־פֿאָלק. און ווי גרויס ס'איז נישט געווען דער ווייטיק פֿונעם חורבן, און ווי שטאַרק מיר זענען נישט אָפּגעגאַנגען אין בלוט, האָבן מיר שוין דעמאָלט געוואוסט, אַז מיר גייען נישט אונטער, אַז יידן און יידישקייט זענען נישט אָפּהענגיק פֿון איין לאַנד, ווי טייער דאָס לאַנד זאָל אונדז נישט זיין.

געבענטשט זאָלן זיין די הענט, וואָס בויען היינט ארץ־ישראל. ס'איז היינט־צו־טאָג אונדזער ליכטיקסטער ישוב. און מיר האָבן פּונקט אַזאַ רעכט אויף אַ יידישער מלוכה אין ארץ־ישראל, ווי גריכן האָבן אַ רעכט אויף זייער מלוכה אין גריכנלאַנד. נאָר שטעלן דעם קיום פֿונעם גאַנצן יידישן פֿאָלק,

פֿון אַ וועלט־פֿאָלק, בלויז אויף איין ישוב, מעג ער זיין דער טייערסטער און ליכטיקסטער, טאָרן מיר נישט. דעמאָלט הערן מיר אויף צו זיין אַ וועלט־פֿאָלק.

און ווי גרויס דער היינטיקער בראָך זאָל נישט זיין, און ווי טיף מיר זאָלן נישט אָפּגיין אין בלוט, גייען מיר נאָך אַלץ נישט אונטער.

ס׳האָבן זיך מיט אַמאָל געגומען באַוויזן אַזויפֿיל וואָרזאָגערס, פֿינצ־טערע וואָרזאָגערס, וועמען דער יידישער עבר, איך ברייטסטן זין, איז פרעמד. און ווי דער שטייגער פֿון וואָרזאָגערס, איז זייער היינט געזיכערט, ווייל די לייט זעען שוין זיי זאָלן שטענדיק זיין ווייט פֿון יעדער געפֿאַר, דערפֿאַר טאַקע ווייסן זיי, אַז מיר, יידן, גייען אונטער. דאָס האָבן זיי געלערנט ביי דער פּאָפּוגאַי, וואָס זיצט אויף דער יידישער קאַטערינקע און שפּילט זיך מיט אונדזער גורל.

ניין, יידן, מיר גייען נאָך נישט אונטער.

זעט איר, נישט איינמאָל חידוש איך זיך פֿאַרוואָס מיר זענען ביז היינט נישט אונטערגעגאַנגען. ווי נאָך זענען מיר בייגעקומען די גזירות און שחיטות פֿון תתנ״ו, די קרייצצוגן — ווען די גאַנצע וועלט האָט זיך אָנגעזעצט אונדז אויסצוראָטן — מלוכות און די קירך, ס׳אַדל און קנעכט, שררים און ס׳פּעוועל.

האָבן יידן דערויף אַ פּאַרטיקן תירוץ — צרות און פורעניות גיבן צו כוח, ווי אין פּסוק שטייט — „ואשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ״ — ווי זיי האָבן ס׳יידישע פֿאָלק געפּייניקט, אַזוי האָט עס זיך געמערט און אַזוי האָט עס זיך געשפּרייט.

אויב אַזוי, ווי נאָך זענען מיר בייגעקומען די זאַטקייט, דעם וואויל־טאָג און ס׳עשירות, וואָס האָט זיך אַריינגעריסן אינעם יידישן לעבן, ווי אַ מגפה, ביי אונדז צוגענומען מער יידן דורך פֿרייוויליקן שמד, ווי די שחיטות און קרייצצוגן? מיר האָבן דאָך אויך געהאַט מלכים צדיקים, וואָס האָבן נישט גערודפֿט קיין יידן, וואָס האָבן ליב געהאַט יידן. פֿאַרוואָס האָבן זיך יידן נישט אויסגעמישט מיט דער אַרומיקער וועלט?

האָט מען דערויף אויך אַ פּאַרטיקן תירוץ — ס׳יידישע רעליגיעזע לעבן האָט אונדז אויפֿגעהאַלטן. דאָס איז נישט מער ווי אַ השערה. איך אַ סך תקופֿות פֿונעם דריטהאַלבן טויזנט יעריקן גלות האָבן מיר קיין מצוות פונקט אַזוי נישט אָפּגעהיט, ווי מיר היטן זיי היינט נישט אָפּ. ס׳איז

אַ טעות, אַז דער דייטשישער פּרומער ייד פון 16־טן יאָרהונדערט, דער פּוילישער פרומער ייד פון 16־טן יאָרהונדערט, אַז דער ייד איז געווען דער טיפּ־ייד פון אַלע תקופות און פון אַלע לענדער. אין דער צייט פון די בעלי־תוספות, די אמתע טאַטעס פון אַלע שפּעטערדיקע „שלחן־ערוך״ס, איז אַזאַ וויכטיקע מצווה ווי לייגן תפילין, כמעט ווי נישט אָפּגעהיט געוואָרן. דורות פריער האָבן די גאונים פון בבל זיך געקלאָגט, אַז יידן זענען נישט מלע די קינדער, אַז זיי טרייבן זנות און גילוי־עריות.

נעמט די אַפּיקורסישע, אַנטי־רעליגיעזע באַוועגונג אין בבל, וואָס איר אָנפירער איז געווען חיווי אל־בלכי. ווען די באַוועגונג האָט אַרומגעכאַפּט מער ווי אַ העלפט פונעם דעמאָלטדיקן יידנטום. בלעטערט די שו״ת. רבנים קלאָגן זיך, אַז מיר גייען אונטער, מען היט נישט אָפּ קיין מצוות, מען איז ווייט פון דער יידישער אמונה.

און דאָך זענען מיר געבליבן לעבן.

פרעגט זיך: וואָס האַלט אונדז אויף?

אונדזערע „רעאַל־פּאָליטיקער״ לאַכן פון אונדז, טענהן, אַז אויף יעדער צרה האָבן מיר אַ פּאַרטיקן פסוק. און אַזאַ „אויסגעדראָשענער״ פסוק איז אויך: „מיר האָבן איבערגעלעבט המנען, מיר האָבן איבערגע־לעבט די בבלים, די גריכן, די רוימער, וועלן מיר אויך איבערלעבן די נאַציס״.

פרעג איך:

און אַז 25 הונדערט יאָר האָבן אָנגעהאַלטן די פּסוקים — ס׳איז געווען בדוק ומנוסה — — — הינטער יעדן פסוק, ווי הינטער אַ פּאַנצער, וואָרצלט אַ יידישער לעבן־קוק, פאַרוואָס זאָלן די פסוקים — דער יידישער לעבן־און־וועלט־קוק — דווקא איצט זיין באַנקראָט?

און פאַרקערט — ווען יידן וואָלטן יאָ געגלייבט, אַז היינט, מאָרגן וועט מען זיי אויסשעכטן, וואָלטן זיי דערמיט אויסגעמיטן די קאַטאַסטראָפע?

איך האַלט, אַז דווקא אין דעם גלויבן, אין די פּסוקים, אַז אונדזער שכן, דער נישט־ייד, איז אויך אַ מענטש, נישט קיין ווילדע חיה, אין דעם גלויבן, ליגט אונדזער כוח. דער גלויבן האַלט שוין אונדז אויף טויזנטער יאָר. דער גלויבן האָט אונדז געגעבן כוח ווידער אויפצובויען ארץ־ישראל נאָך גלות בבל, אויפצובויען יידישע ישובים איבער גאָר דער וועלט, גיט אונדז כוח צו בויען ארץ־ישראל היינט.

און אַז ראַמעל מיט זיינע האָרדעס זענען געשטאַנען ביי די טויערן פֿון עגיפּטן, איז דען נישט געשען קיין נס, וואָס ארץ־ישראל האָט אויסגע־מיטן די קאַטאַסטראָפֿעס?

און וואָס איז אַ נס? נישט קיין פּסוק?

מיר האָבן דאָך שוין נישט איין מאָל געזען, אַז תמיד, ווען ס'האָלט שמאָל, ס'האָלט ביי גסיסה, ווי מיר יידן האָבן געהאַלטן ביי אַנטיוכס עפּי־פֿאַנוס, אַלע האָבן געמיינט, אַז ס'איז יציאַת־נשמה, האָט ערגעץ אין אַ העק, אין אַ פֿאַרוואָרפֿן שטעטל מודיעין, זיך אָנגעצונדן אַ פֿלעמל. פֿונעם פֿלעמל איז געוואָרן אַ פֿלאַם, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט ס'גאַנצע יידישע פֿאָלק, עס קריק מחיה־מתים געווען.

און וואו ס'איז דאָ אַ יידיש לעבן, דאָרט איז אויך דאָ — דער חשמונאים פֿלאַם פֿון מודיעין, דער בר־כּוכבא פֿלאַם פֿון בּיתּר, דער ר' עקיבא פֿלאַם, וואָס אין יעדער עת־צרה פֿלאַקערט ער אויף און ס'ווערט נישט בלויז געבוירן אַ נייער יידישער ישוב, נאָר אויך אַ ווידערשטאַנד ווי דער ווידערשטאַנד אין דער וואַרשעווער געטאָ, ווייל אין אונדז, יידן, לעבן נאָך ביזן היינטיקן טאָג די כּוחות פֿון ביידע יוחננס — דער כּוח פֿון יוחנן בן זכּאי, און דער כּוח פֿון יוחנן גוש חלב.

אין מודיעין, אין ביתּר, אין דער וואַרשעווער געטאָ, גייען נאָך די פּסוקים האַנט־אין־האַנט מיט שווערד און ביקס. געווען אָבער צייטן, ווען בלויזע פּסוקים, פּסוקים ממש, האָבן אונדז געראַטעוועט פֿון אונטערגאַנג. דאָס איז געווען דעמאָלט, ווען אונדזער נאַציאָנאַלער זיכּרון־קאָנטינוּאיטעט איז נאָך נישט געווען איבערגעריסן, ווי ער איז היינט. ס'איז נאָך דעמאָלט נישט געווען אַזאַ ירידה, ווי ס'איז היינט. יעדער ייד האָט געוואוסט, אַז אור־קריסטנטום — אַ קאַריקאַטור פֿון יידישקייט — ווייל אונדז עוקר מן השורש זיין.

און אין נאָמען פֿון ישוּ, דעם גאָט פֿון ליבע און חסד, מאָרדעוועט מען אונדז שוין איבער אַכצן הונדערט יאָר. אונדזער גאָט, יהוה, דער „אל נוקם ונוטר", האָט נישט געוואָלט אָננעמען אברהמס קרבן, האָט נישט געוואָלט צונעמען יצחקן, אָבער ישו, דער גאָט פֿון ליבע און חסד, קען זיך גאָר נישט אָנזעטיקן מיט יידיש בלוט, ווי דער גאָט־קאַניבאַל מולך.

און ווי געזונקען זענען מיר ייִדן, אַז אין אונדזערעביידע שפּראַכן, אין ייִדיש און אין העברעאיש, האָט מען דווקא היינט גענומען באַזינגען ס׳קריסטענטום.

דאָס איז ייִדישע ירידה.

ס׳זענען געווען אַנדערע צייטן:

אַ פֿינף און זיבעציק יאָר נאָך יעזוסן, ווען די אור־קריסטן, די מינים, האָבן זיך פֿאַרנומען אַרויסשטופּן מיטן ברית חדשה אונדזער תורה, האָבן געהאַלטן אין איין אָפּלאַכן פֿון אונדזערע חוקים, האָבן זיי אַזוי געטענהט:

„— — — קוקט, ייִדן, אברהם האָט נישט געהאַט קיין תורה. ער האָט נישט געהיט קיין חוקים און פֿונדעסטוועגן האָט זיך גאָט צו אים נישט איין מאָל באַוויזן. ווייל גאָט דאָס איז ליבע, חסד... דאָס איז ישו... נישט קיין טרו־קענע חוקים...״

דערויף האָבן אונדזערע תנאים, גאַנצע ייִדן, וואָס האָבן געגלייבט אין פּסוקים, געענטפֿערט מיט אַ פּסוק:

— אויב אַזוי, האָט אברהם אָפּגעהיט די גאַנצע תורה, איידער זי איז נאָך געגעבן געוואָרן אויפֿן באַרג סיני.

און דער פּסוק האָט אונדז געראַטעוועט.

דער פּסוק: „שפֿוך חמתך״ האָט אונדז אויפֿגעהאַלטן טויזנטער יאָרן און האַלט אונדז נאָך היינט אויף.

„שפֿוך חמתך״ איז שטאַרקער געווען פֿון די פייערן, וואָס האָבן גע־ברענט ייִדן, שטאַרקער געווען — פֿון די צלמים, וואו מען האָט געקריי־ציקט ייִדן, שטאַרקער פֿון תּליות און ביקסן. און „שפֿוך חמתך״ האָט נאָך היינט אין זיך דעם כוח בייצושטיין דאָס רשעות פֿון די „אַריער״.

די פּסוקים האַלטן אונדז אויף.

און היינט, ווען מיר זענען אויפֿגעשטאַנען פֿון דער „שבעה״ נאָך אַ דריטל ייִדן, וואָס זענען אומגעקומען ווי ייִדן, ווי קדושים, ווייל יעדער אומגעקומענער ייִד איז אַ קדוש, צי עס פּאַסט זיך אַריין אין דער קלאַסי־פֿיקאַציע פֿון קדושים, צי נישט. היינט־צו־טאָג לעבט נאָך דער שבט פּוילן.

מיר ווייסן, אַז דער מאָרגן נאָך דער מלחמה קען נישט זיין אָן דעם נעכטן, קען נישט זיין אָן דעם היינט. דאָס וואָס אונדז דאַכט זיך, אַז ס׳האָט זיך עפּעס אָפּגעשטעלט אין דער געשיכטע, פֿון די געוואַלד־ריסן האָט זיך גענומען שפּרייטן אַ תהום אונטער אונדזערע פֿיס, נעמט עס זיך דערפֿון,

וואָס איבער די מלחמה־קאַטאַסטראָפּעס האָבן מיר פאַרלוירן די פּעדעם, וואָס פאַרבינדן דעם נעכטן מיטן היינט, דעם היינט מיטן מאָרגן.

אונדזער חורבן קען מען בלויז פאַרגלייכן מיטן חורבן בית־שני.

פרעגט זיך: וואָס איז טאַקע געוואָרן פון דער יידישער קולטור אויף צו מאָרגנס נאָך חורבן בית־שני? און נישט בלויז פון דער קולטור, אויך פונעם בית המקדש? אויך פון דער יידישער רעליגיע?

ס׳יידישע לעבן, דער ווילן צום לעבן, דער ידישער אויסדויער און דאָס יידישע עקשנות, האָבן אויפן איינגעפונדעוועטן לעבן, אויף די נכסי דלא נידי, וואָס מען האָט נישט געקענט מיט זיך מיטנעמען אין וועג אַריין — כ׳מיין אויפן בית־המקדש, אויף די קרבנות, אויף דער רייכער ליטע־ראַטור — אויף די אַלע פאָלקס־גיטער האָט מען אויסגעשטעלט וועקסלען, וואָס מען קען זיי אַריינלייגן ערגעץ אין אַ זייטיקער קעשענע, אַבי מיטצו־נעמען אין וועג אַריין.

אָנשטאָט אַ בית־המקדש — אַ בית־המדרש, אָנשטאָט קרבנות — דאַ־וונען. אָנשטאָט שיר־השירים, רות און קוהלת — מדרש רות, מדרש שיר־השירים, מדרש קוהלת. און אַז ס׳ווערט שלעכט, גאָר שלעכט, טליעט נאָך ערגעץ אַ פאַרבאָרגן „פינטעלע ייד״, דין און אומזעבאַר, ווי דער חומר היולי — דאָס „פינטעלע ייד״, וואָס דער משכיל און דער ראַדיקאַל האָבן זיך דערמיט אַזוי געוואָרפן. דאָס פינטעלע ייד האָט אונדז נישט איין מאָל געראַטעוועט.

און אַז די פסוקים ווערן אויסגעליידיקט, ווערן אויסגעוועפּט טאָר מען זיי נישט אָנפילן מיט געצנדינערײ, טאָר מען זיי נישט אָנפילן מיט קריסטנ־טום, נאָר מיט יידישן אינהאַלט.

מען דאַרף שעפן פון אייגענע רעזערוואַרן, וואָס אונדזערע אבות־אבותינו, די „אתה־בחרתנו״־יידן האָבן אונדז איבערגעלאָזט, די יידן מיט וועלט־היסטאָרישן אחריות.

און כאָטש היטלער איז טויט, די דייטשן באַזיגט, דערשלאָגן, דאַרפן מיר יידן, נאָך אַלץ אויפרודערן די וועלט קעגן דעם יידן־האַס, קעגן דעם יידן־סם, וואָס די נאַציס האָבן איבערגעלאָזט צווישן די פעלקער.

די וועלט איז צופיל פאַרטאָן מיט זיך. מען דאַרף שטענדיק געדענקען זיגלבוימס לעצטע ווערטער:

„ — — — מיט מיין טויט וויל איך אויסדריקן דעם שטאַרקסטן

פּראָטעסט קעגן דער פּאַסיוּוקייט, מיט וועלכער די וועלט קוקט זיך צו און דערלאָזט די אויסראָטונג פונעם יידישן פאָלק״.

דאָס איז אויך די צוואה פון אַ ר׳ עקיבא, וואָס האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט רוים, די צוואה פון אַ שלמה מולכו, וואָס האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט קאַרל דעם פינפטן. אָט מיט די כוחות האָבן די וואַרשעווער געטאָ־יידן גאַנצע דריי וואָכן זיך אַנטקעגנגעשטעלט די נאַצישע רוצחים.

מיט די כוחות פון דער וואַרשעווער געטאָ, וואָס קומען אויף אין פּיין, און ווײ, וואָס גייען אויף אין יידיש בלוט, אָט־די כוחות האָבן די פּוילישע יידן, די שארית הפליטה, אויסגעשמידט אין זיך.

און לאָמיר נישט מיינען, אַז דער ביטערער גזר איז אויסגעגאָסן בלויז אויף אונדזער דור. צי מיר ווילן, צי נישט — דאָס איז אונדזער געשיכטע.

איז עס טאַקע אַ שטיק פייער — ווי ר׳ שלמה בן ווירגאַ האָט געטראַכט — אַ שטיק פייער, וואָס לייכט פאַר אַנדערע, ווען ס׳האַלט זיך אַליין אין לעשן?

ס׳איז יאָ און ס׳איז נישט.

פון איין זייט האָבן אונדזערע גרויסע יידן פון גירוש־שפּאַניע, אונדזערע אברבנאלס, אַנדערש געטראַכט. זיי האָבן געזען אינעם ייד אַ וועלט־פאָלק. און אויב זיי האָבן גערעדט וועגן אַ שלאַכטפעלד, איז עס אַ יידיש שלאַכטפעלד, וואו קיין אַרמיי איז נישטאָ, קיין פּלאַט איז נישטאָ. ס׳איז דאָ בלויז ס׳וואָרט — מעג עס זיין ס׳וואָרט פונעם אַנאָנימען ספר „כף הקטורת״, אַ פירוש אויף תהילים, וואָס איז געשריבן געוואָרן אַ זעקס, זיבן יאָר נאָך גירוש־שפּאַניע. דאָס איז אַ מלחמה־געזאַנג וועגן „קץ״. און מיטן כוח פון תהילים קען יעדער אמתער ייד „להרוג ולאבד את האויבים״.

און פון דער צווייטער זייט שפּראָדלען מיר, דאָס וועלט־פאָלק, מיט ביידע כוחות, מיטן כוח פון אַ יוחנן גוש חלב און מיטן כוח פון אַ יוחנן בן זכאי.

די ביידע כוחות האַלטן אין אַננעמען פאַרשידענע פאָרמען און געשטאַלטן. האָבן די כוחות געמעגט זיין משיח בן־יוסף און משיח בן־דוד, האָבן זיי געמעגט זיין די מלחמה פון גוג ומגוג און די „אתחלתא דגאולה״, האָבן זיי געמעגט זיין ארץ־ישראל און דער גלות.

מיט די צווײ כוחות האָבן מיר באַזיגט די אַראַבישע מלוכות, צוריק געקראָגן אונדזער לאַנד און גלײכצײטיק בלײבן מיר דאָס וועלט־פֿאָלק, וואָס טראָגט אין זיך דעם „אחד". דער ײדישער „אחד" איז שטענדיק געווען און איז דער סינטעז צווישן די צווײ שעפֿערישע כוחות, וואָס האָבן געלעבט און לעבן אינעם ײדישן פֿאָלק.

בלויז אַזוי דאַרף מען קוקן אויף דער ײדישער גאולה. נישט פֿון קײן פּאַרטײ־שטאַנדפּונקט, נאָר פֿונעם „נצח־ישראל"־שטאַנדפּונקט, ווײל דער נס פֿון ישראל, איז דער נס פֿון ײדישקײט, די אײנציקע ירושה, וואָס מיר האָבן נאָכן חורבן מיטגענומען אין די גלות־לענדער, מיטגענומען, אָפּגעהיט מיט לײב און לעבן און געזען, אַז דער פֿלאַם זאָל אָנהאַלטן.

און די קדושה פֿונעם „אחד" האָט אונדז געראַטעוועט. גאַנץ ארץ־ישראל איז אין דער מלחמה געווען אײן קדושה. אַנדערש וואָלטן די חלוצים, וואָלטן די סאַברעס און די פֿרומע יונגעלײט מיט פּאות, נישט געגאַנגען מיט געזאַנג אין שלאַכט אַרײן. טאַטעס־מאַמעס, זײדעס־באָבעס האָבן אין זיך גובר געווען נישט בלויז הונגער און דאַרשט, נאָר דער עיקר דעם טויט פֿון די נאָענטסטע.

דאָ האָט מען באַשײנפּערלעך געזען, ווי דאָס גאַנצע ײדישע פֿאָלק, די גאַנצע אומה, האָט דערגרײכט די העכסטע מדרגה פֿון נאַציאָנאַלן „תּיקון", וואָס ווײסט נישט פֿון קײן שטאַנדן, וואו אַלע ײדן זענען גלײך, צי אין ארץ־ישראל, צי אין אַלע ײדישע ישובים איבער דער גאָרער וועלט.

דער נס פֿון ארץ־ישראל, איז דער נס פֿון ײדישקײט, וואָס ס'גאַנצע פֿאָלק טראָגט אין זיך. ס'איז דער נס פֿונעם „אחד". און וואָס טיפֿער אַ ײד נעמט אויף דעם „נצח־ישראל", זאַפּט אין זיך אײן דעם „אחד", אַלץ טיפֿער נעמט ער אויף און לעבט איבער דעם נס פֿון ישראל.

1948

„נסים און פסוקים"
אַן ענטפֿער חיים גרינבערגן

מיין ליבער חיים גרינבערג:

איך האָב איבערגעלייענט און איבערגעלייענט אייערע בײדע אַרטיקלען: נסים און פסוקים" (1) — אַן ענטפֿער אויף מיין עסיי „קיום, נישט אונטערגאַנג" (2) — און ביי זיך געטראַכט: ווען איינער וועט בלויז איבערלייענען גרינבערגס ענטפֿער, נישט מיין עסיי, וועט ער דאַך מוזן קומען צום אויספֿיר, אַז אַפּאַטאַשו איז פֿאַר גלות און קעגן ארץ־ישראל.

אַזוי אַוועקשטעלן די פֿראַגע לוינט זיך אפֿשר פֿאַר אַ געניטן דעבאַטאַנט, ס'איז אָבער אַן אומרעכט צו מיר, קאָלעגע גרינבערג. איר האָט אפֿילו געהאַלטן פֿאַר נייטיק אָפּצואוועגדן בערגסאָנס יידישקייט און מיט קיין איין וואָרט נישט דערמאָנט מיין שטעלונג צו ארץ־ישראל. טו איך עס אַליין. איך ציטיר זיך: (3)

... „געבענטשט זאָלן זיין די הענט, וואָס בויען היינט ארץ־ישראל. ס'איז אונדזער ליכטיקסטער ישוב. און מיר האָבן פּונקט אַזאַ רעכט אויף אַ יידישער מלוכה אין ארץ־ישראל, ווי גריכן האָבן אַ רעכט אויף זייער מלוכה אין גריכנלאַנד. נאָר שטעלן דעם קיום פֿונעם גאַנצן יידישן פֿאָלק, פֿון אַ וועלטפֿאָלק, בלויז אויף איין ישוב, מעג ער זיין דער טייערסטער און ליכטיקסטער, טאָרן מיר נישט. דעמאָלט הערן מיר אויף צו זיין אַ וועלט־פֿאָלק".

איצט צום ענין. איר שרייבט, קאָלעגע גרינבערג, אין אייער צווייטן קאַפּיטל:

„...צוליב וואָס אַפּאַטאָשו האָט געדאַרפֿט אַריינברענגען אין זיין אַרגומענטאַציע אי די נביאים, אי די אמוראים (די תנאים האָט דער „בחור הזעצער", מסתמא אַרויסגעלאָזט, — י. אָ.), אי יהודה הלוין, און זיך אַ זאָג געטאָן, אַז ווער עס לייקנט אָפּ דעם גלות, מוז ממילא אויך אָפּלייקענען זיי, איז מיר אומפֿאַרשטענדלעך. איך ווייס נישט פֿון קיין נביאים, וואָס זענען געוועזן אַדוואָקאַטן פֿון לעבן אין גלות — — — און די גאַנצע תלמודישע ליטעראַטור איז אַזוי צו זאָגן, פּאַלעסטינאַצענטעריש — — — און נאָך וואָס טאָן אַזאַ אומרעכט יהודה הלוין? — — — עס וועט נישט זיין צו עקסטרעם

1/ „יידישער קעמפּער", 15, 22 מערץ, 1946

2/ „זאַמלביכער", 6,

3/ „זאַמלביכער", 6, זייט — 490,

צו באַהויפּטן, אַז ספּעציעל אין „כוזרי״ דערשיינט פֿאַר אונדז יהודה הלוי אַלס ׳פּעטישיסט׳ פֿון ארץ־ישראל — — — און ס׳איז נישט ריכטיק, אַז אַזאַ תנאי ווי ר׳ יוחנן בן זכאי — — — האָט פֿרייוויליק אויסגעביטן אַ ייִדישע מלוכה, ס׳בית המקדש אויף אַ ישיבה אין יבנה״ — — —

מיין ליבער חיים גרינבערג, איך חידוש זיך, וואָס איר שטעלט די אַלע פֿראַגן מיט אַזאַ זיכערקייט. ווייסט איר דען נישט, אַז ווען די ישיבות פֿון מתא־מחתיא און פֿון פּומבדיתא האָבן גענומען פֿאַרטונקלען די ישיבות אין ארץ־ישראל, ווען דער צענטער פֿונעם ייִדישן לעבן איז אַריבער פֿון ארץ־ישראל קיין בבל, דעמאָלט האָט דאָס ליכט פֿון „קדושת הארץ״ אויך זיך גע־נומען לעשן. און מיטן וואוקס פֿונעם בבלישן ישוב, איז געבאָרן געוואָרן „קדושת בבל״. מען האָט גאָרנישט מורא געהאַט צו זאָגן, אַז בבל איז נאָך הייליקער פֿון ארץ־ישראל, ווייל עזרא האָט שוין אין זיין צייט געזען, אַז די ייִדן פֿון בבל זאָלן זיין דער „סולת״, דאָס זעמלמעל, ווען אין ארץ־ישראל איז פֿאַרבליבן דער „ערב־רב״, דאָס „דלת העם״, וואָס האָט געדינט צום ארץ־ישראלדיקן אָפּגאָט „בעל״. ס׳איז געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז דער אמורא ר׳ יהודה האָט געהאַט די העזה צו זאָגן: „כל העולה מבבל לארץ־ישראל עובר בעשה, שנאמר (ירמיה כ״ז, כ״ב). בבלה יובאו ושמה יהיו״ (שבת מ״א, א׳). און דער ר׳ יהודה פֿון בבל איז נישט געווען דער איינציקער. מען האָט טאַקע אין אָנהויב געלאַכט פֿון „בבלאי טפשאי״. ס׳האָט אָבער נישט געהאָלפֿן. די אויבערהאַנט האָט געהאַט בבל. די ארץ־ישראל ישיבות האָבן זיך געמוזט צוהערן צו די בבלישע ישיבות. אַזוי הונדערטער יאָרן. ייִדן האָבן אָנגע־נומען דעם תלמוד בבלי, נישט דעם ירושלמי, וואָס איז אַזוי פֿאַרגעסן און פֿאַרוואָרלאָזט געוואָרן, אַז גאַנצע טיילן זענען פֿאַרלאָרן געגאַנגען. ייִדן פֿון דער גאַנצער וועלט האָבן אויך געשיקט זייערע „שקלים״ (נדבות) קיין בבל. מען האָט דאָך מתפּלל געווען פֿאַרן בבלישן ישוב. מען האָט געזאָגט „יקום פּרקן״. און ייִדן זאָגן נאָך היינט די תּפֿילה.

און נישט בלויז גלות בבל איז ביי ייִדן פֿאַרהייליקט געווען. נעמט מרדכין פֿון שושן, וואו המן איז געווען גרייט אויסצוראָטן אַלע ייִדן פֿון די הונדערט־זיבן־און־צוואַנציק מדינות. און אַז אסתר האָט זיך פֿאַר אַ ווייל געקווענקט אָפּצושרייען די פֿינצטערע גזרה, האָט מרדכי צו איר געזאָגט: „אויב דו וועסט נישט אָפּשרייען די גזרה, אסתר, וועט „רוח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר״.

(יאָ, קאָלעגע גרינבערג, דער מרדכי איז אויך געווען אַ „מעדיצין מאַן״, אַ „כישוף־מאַכער״, וואָס האָט געגלייבט אין :נסים, אין מופתים״, ווי די היינטיקע ארץ־ישראל־יידן האָבן געגלייבט אין ראַמעלס מפּלה).

און דער מרדכי דערמאָנט מיט קיין איין וואָרט נישט, אַז יידן דאַרפן איינפּאַקן האָב־און־גוטס און פליען קיין ארץ־ישראל. ווייל שוין דעמאָלט האָבן יידן געוואוסט, אַז אונדזער קיום העגנט נישט אָפּ בלויז פון איין לאַנד.

און פונדעסטוועגן איז המן געווען דער סימבאָל פון יעדן היטלער ביזן היינטיקן טאָג. און דער גלות יום־טוב „פּורים״ ווערט מער אָפּגעהיט ווי שבת.

איז דאָס אַלץ אַזוי איינפאַך, קאָלעגע גרינבערג?

און אַז דער צענטער אין בבל האָט זיך גענומען וואַקלען, די יידישע ישובים אין מערב־אייראָפּע האָבן געהאַלטן ביים איבערנעמען ס׳פּירער־שאַפט, האָט נישט געהאָלפן, וואָס שרירא גאון האָט זיי געשטראָפט, גע־טענהט, אַז בבל איז דער יידישער „קאָפּ״, די ישיבה אין בבל איז אונדזער סנהדרין, און דער „גוף״ דאַרף נאָכגיין נאָכן „קאָפּ״.

די יידישע ישובים אין מערב־אייראָפּע זענען דעמאָלט שוין געווען זי־כער ביי זיך, אַז זיי טראָגן דעם „תוך״ פון יידישקייט. בבל איז געבליבן ביים „שאָלעכץ״. מעג די שאָלעכץ זיין פון דער שענסטער פּרי, פון אַ מיל־גרוים, בלייבט עס אַלץ שאָלעכץ. און דיכטער ווי ר׳ שמואל הנגיד, ווי אבן־גבירול האָבן אין זייערע קינות באַוויינט דעם אונטערגאַנג פון בבל, ווי מען האָט מיט הונדערטער יאָרן פריער באַוויינט חורבן ירושלים.

און אַזוי איז געגאַנגען און גייט דער יידישער צענטער פון לאַנד צו לאַנד.

ארץ־ישראל, וואָס האָט אויפגעהערט צו זיין אַ „געאָגראַפישער״ באַ־גריף, האָט קריק אָנגענומען דעם נביאיש־עטישן געדאַנק פון ירמיהון: דער קיום־ישראל איז נישט אָפּהענגיק פון אַ לאַנד, פון אַ מלוכה. און דער נביאישער געדאַנק האָט געבאָרן ס׳גרויסע יידישע וואָרט, דעם „נצח ישראל״ (ירמיה ל״א).

אַוודאי איז אין יעדן באַוואוסטזיניקן ייד דאָ ליבע, דאָ בענקעניש נאָך ארץ־ישראל. די ליבע צו ארץ־ישראל איז ביי אונדז אין בלוט. דערפאַר טאָקע געפינען מענטשן, וואָס פאַרטיפן זיך נישט אין דער יידישער געשיכטע

אַזויפֿיל סתירות ביי די נביאים, ביי די תנאים, ביי די אמוראים. דער זעל־בער אמורא, וואָס זאָגט: „כל הדר בארץ־ישראל שרוי בלא עון" (כתובות קי"א), זאָגט אויך: „לא הגלה הקב"ה את ישראל בין האומות אלא כדי שיתוספו עליהם גרים" (פסחים פ"ז). און אַזוינע סתירה־זאָגעכצן זענען דאָ אין די הונדערטער. זיי גייען ביי גאַנצע יידן האַנט־אין־האַנט.

ס'איז דאָך אלף־בית, אַז די נביאים האָבן אויסגעגאָסן זייער גאַנצן כּעס און צאָרן אויף די יידן, וואָס ווילן דווקא זיין „ככל הגוים". און אויב דער קיום־ישראל איז נישט אָפּהענגיק ביי די נביאים פֿון „לאַנד און מלוכה", אויב קיום־ישראל איז אַזוי אייביק ווי די נאַטור־געזעצן:

„...אם ימושו החוקים אלה מלפני... גם זרע ישראל ישבתו מהיות גוי..." (ירמיה ל"א).

איז דאָך פֿאַרשטענדלעך פֿאַרוואָס ירמיה איז געוועזן דער „אדוואָ־קאַט" (ח. ג.) פֿון גלות־בבל. ירמיה האָט געהייסן די יידן בויען הייזער אין בבל, פֿלאַנצן וויינגערטנער, בעטן גאָט פֿאַר בבל.

און ווי זאָגט יחזקאל:

„...כי הרחקתים בגוים וכי הפיצותים בארצות ואהי להם למקדש מעט בארצות אשר באו שם" (יחזקאל י"א).

איז וואָס זענען ירמיה און יחזקאל, נישט קיין „אַדוואָקאַטן" פֿון גלות? און זעט, וואָס אַזאַ שונא פֿון גלות, ווי דר. קלויזנער, שרייבט וועגן די צוויי נביאים אין זיין „היסטוריה ישראלית", חלק ראשון, עמ' 103:

„...הגולה היא לב האומה. כן החליט ירמיה וכן החליט יחזקאל. והחלטה זו היתה לא בלי יסוד נכון".

און ירמיהס געדאַנק פֿון „נצח ישראל" ציט זיך ביז דעם היינטיקן טאָג. ס'איז אינטערעסאַנט ווי דוד פֿרישמאַן נעמט אויף דעם נביאישן „נצח"־געדאַנק. אין זיין עסיי „על היהדות" זאָגט ער אַזוי:

„...עם בלי ארץ, לא רק שהיה אפשר ואפשר בעיני, אלא שהיה לי התכלית האחת, שאליה שואף רוח ההיסטוריה, עם נצח הוא, עם בלי מדינה".

איז שוין פֿאַרשטענדלעך, פֿאַרוואָס יידן, וואָס ווילן דווקא זיין „ככל הגוים", מוזן פֿאַרלייקענען די נביאים? און זיי טוען עס. זיי שטעלן דעם קיום פֿונעם גאַנצן יידישן פֿאָלק בלויז אויף ארץ־ישראל, זיי זענען די „שוללי הגלות".

דר. יעקב קלאַצקין שרייבט אין זיין בוך „די פּראָבלעמען פון מאָדער־נעם יודנטום״ (זייט 42):

„...ווען ס׳וואָלט געזיגט די נביאישע ריכטונג פון גייסטיקייט... און די דאָזיקע ריכטונג וואָלט באַקומען אַן אַנטשיידענעם איינפלוס אויף יידישקייט, וואָלטן מיר שוין לאַנג אויפגעהערט צו זיין אַ פאָלק אין גלות״.

און איך זאָג פונקט פאַרקערט. ווען נישט דער גלות, ווען מיר וואָלטן נישט געוואָרן קיין וועלט־פאָלק, וואָלטן מיר אפשר היינט שוין אין גאַנצן נישט געווען.

ביז דעם ערשטן חורבן זענען יידן נאָך אַלץ געווען פאַרזונקען אין געצנדינערײַ. מען האָט זיך נישט צוגעהערט צו די נביאים, נאָר צום אָפּ־גאָט „בעל״, וואָס איז געווען דער גאָט פונעם לאַנד, פונעם „ארץ״. אין בבל, וואו ס׳איז געוואָרן אויס „ארץ״, איז אויך געוואָרן אויס „בעל״. ערשט אין בבל איז געשאַפן געוואָרן דער יידישער מאָנאָטעאיזם, וואָס איז נישט אָפּהענגיק פון איין לאַנד, ווייל „לה׳ הארץ ומלואה״.

ביים אונטערגאַנג פונעם בבלישן ישוב האָט אויך שמאָל געהאַלטן מיט העברעאיש. ווען ס׳וואָלטן דעמאָלט נישט געווען קיין יידן אין צרפת, אין אשכנז, ווער ווייסט צי העברעאיש וואָלט נישט געהאַט אַזאַ סוף ווי אכדית, ווי סאַנסקריט. די ספרים, די שאלות ותשובות זענען געשריבן געוואָרן אין אַראַביש. אפילו אַזאַ ווערק, ווי רב חפץ בן יצליחס „כתב המצוות״ (דער דעמאָלטדיקער „יד החזקה״), איז אויך געשריבן געוואָרן אין אַראַביש. די יידן פון צרפת, פון אשכנז האָבן קיין אַראַביש נישט געקענט. אַ דאַנק דעם יידישן „פזור״ זענען העברעאיש און אַראַמיש ווידער געוואָרן די נאַציאָנאַ־לע שפּראַכן, וואָס האָבן פאַרבונדן בבל מיט דער גאַנצער יידישער וועלט.

איצט, ליבער גרינבערג, לאָמיר זיך אומקערן צו יהודה הלוין, וואָס איך רוף אים: דער טרעגער פון ׳ציון׳ און פון דער גלות־אידייע.״

איר האָלט, אַז כ׳טו יהודה הלוין אַן אומרעכט. ניין, גרינבערג. ביי מיר איז יהודה הלוי פון די גאָר געציילטע דיכטער, וואָס האָבן געוואָלט אין יידישן לעבן געפינען אַ באַרעכטיקונג. יהודה הלוי האָט אין זיך געטראָגן ס׳גאַנצע יידישע פאָלק. יהודה הלוי האָט אַ וואָרף געטאָן ס׳גרויסע יידישע וואָרט, וואָס לעבט נאָך היינט אין אונדז: „ואל תשיאך חכמה יונית, שאין לה פרי, כי אם פרחים״. אָט־דער הלוי מיט זיין בענקעניש נאָך ציון האָט דער־הויבן אונדזער גלות. ער האָט געשאַפן אַ גלות־פילאָזאָפיע, וואָס גיט אונדז

כוח ביז צום היינטיקן טאָג. דאָס האָט ער אין אָנהויב פֿון צוועלפֿטן יאָר־הונדערט געזאָגט:

„ישראל באומות כלב באברים”.

יידישקייט, סאָציאַלע גערעכטיקייט איז ביי יהודה הלוין אַ דראַנג צו ווערן איינס מיט די פֿאַרגאַנגענע דורות, מיט דער מענטשלעכער גאַנצקייט, מיט דער אייביקייט.

דאָס איז געווען דער וועג פֿון יהודה הלוין.

איך זע קיין סתירה נישט, וואָס יהודה הלוי האָט ליב אי „ציון”, אי דעם „גלות”. איך ציטיר דוד סלוצקיס אויסגאַבע פֿון „כוזרי”:

„...כמו זה, יחיה בגלות חיים ערבים ויפרה פרי תורתו בעולם הזה ובעולם הבא. ומי שהוא סובל הגלות מתקצף, כמעט שהוא מפסיד עולמו ואחריתו” (מאמר ג׳־י״ב).

„...יש שכר (ס׳פֿאָלק ישראל) מפני שהוא נושא עול הגלות בין הכרח ורצון, כי אלו היה רוצה היה חבר לנוגש אותו במלה שיאמר בלי טורח”. (מאמר א.־קט״ו).

איז דאָס ליבע צום גלות, קאָלעגע גרינבערג?

און ווען יהודה הלוי וואָלט נישט געווען קיין באַגרינדער פֿון גלות, וואָלט ש״י איש הורוויץ אים אַזוי נישט אַרונטערגעריסן. דער הורוויץ, וואָס האָט זיך צעשריגן אין דער העברעאישער ליטעראַטור מיט דער חוצפּה פֿון אַ גביר אַן אַסימילאַטאָר — אויב נישט ארץ־ישראל איז זיך אויסמישן מיט די גוים — להיות או להתבולל” — דער זעלבער הורוויץ פֿרעגט נישט בלויז־אָפּ דעם „כוזרי” נאָר אויך הלויס לידער. דער „כוזרי” און די לידער הייסן ביי הורוויצן: „פילוסופיה של הגלות ושירת הגלות” („מאין ולאין?”, עמ׳ 158).

דאָ גייט נישט, גרינבערג, ווי נאָך דעם אויסטויש צווישן יוחנן בן־זכאין און וועספּאַסיאַנוס (ריכטיקער טיטוטוסן) איז פֿאַרגעקומען. אין די לעגענדעס פֿון תלמוד, פֿון „אבות דרבי נתן” א׳, ב׳, פֿון מדרש סימבאָליזירן די צווי מענטשן צוויי פֿאַרשידענע וועלטן און צוויי פֿאַרשידענע כוחות — דער כוח פון „כל דאלים גבר” און דער כוח פֿון גייסט. וועספּאַסיאַנוס — אַ וועלט־אימפּעראַטאָר, ר׳ יוחנן בן־זכאי — שוואַך און דערשלאָגן, דער נביאישער „תולעת יעקב”. פֿון וועספּאַסיאַנוסן מיט זיינע געדאַנקען איז קיין זכר נישט געבליבן און בן־זכאיס גייסטיקער כוח לעבט נאָך אַלץ אין אונדז.

און וואָס „שטעכעלירט״ איר מיך אַזוי, גרינבערג, מיט די „פּסוקים״? און וואָס וואַרפֿט איר מיר אַזוי פֿאָר דעם „מעדיצין־מאַן״, דעם כּישוף־מאַכער, פֿון געשיכטע? און וואָס האָט איר אַזאַ יראת הכּבוד פֿאַר דער ליגנערישער סטאַטיסטיק?

מיטן אויפֿשטייג פֿון גאַלילעאַן און ניוטאָנען האָט די וויסנשאַפֿטלעכע וועלט נישט געהאַט קיין אַנדער נאָמען פֿאַר פּיטאַגאָרעסן, ווי „מעדיצין־מאַן״, כּישוף־מאַכער, מאַגיקער. געהערשט האָבן גאַלילעא און ניוטאָן. אַזוי זענען פֿאַרביי אַ דריי הונדערט יאָר. און מיטאַמאָל האָבן די עדינגטאָנס זיך אַרומגעזען, אַז דער מאָדערנער וויסנשאַפֿטלעכער וועג פֿון גאַלילעאַן, פֿון ניוטאָנען — „די אײַזערנע נאַטור געזעצן״ — אַז דאָס איז גאָר „אַבער־גלויבן״ און „מאַגיק״. און פּיטאַגאַרעס, וואָס האָט טאַקע געגלייבט אין „גלגול״, איז אויפֿגעשטאַנען תּחית המתים און זיין „מיסטעריעזע מאַטע־מאַטיק״, ריכטיקער, זיין „מיסטישע ציפֿער״, איז קריק געוואָרן דער רוקנ־ביין פֿון דער היינטיקער וויסנשאַפֿט.

ווי איר זעט, ליבער גרינבערג, איז זיך נישטאָ, וואָס צו וואַרפֿן מיט „פּסוקים״. איר ווייסט דאָך אַזוי גוט ווי איך, אַז מיר לעבן מיט פּסוקים און פֿון פּסוקים. מען דאַרף זיי נאָר נישט פֿאַרבייטן. יעדער דור האָט זיינע פּסוקים. שמשונס לאָקן האָבן אין צייט פֿון די „שופֿטים״ פּונקט אַזוי גע־ווירקט, ווי דער פּסוק: מי לה׳ אלי״ — אין דעם דור פֿון די חשמונאים, ווי דער פֿאַרקערטער פּסוק באַלד נאָכן צווייטן חורבן, אַז נישט די „מעשה איז דער עיקר, נאָר דער מדרש״ (ס׳בית המדרש), מולכוס גיין צו קאַרל דעם פֿינפֿטן, שבתי־צביס — צום סולטאַן, דאָס זענען אַלץ פּסוקים. און שבתי־צבי האָט געהאַט מער אָנהענגער ווי דר. הערצל. און אַז מנשה בן־ישראל האָט זיך געשתּדלט ביי קראָמוועלן מען זאָל יידן אַריינלאָזן קיין ענגלאַנד, האָט ער געהאַט זיין פּסוק — „משיח קען פֿריער נישט קומען, ביז יידן וועלן זיין צעשפּרייט איבער אַלע לענדער״. און דער פּסוק האָט געהאָלפֿן. און אַז איר, קאָלעגע גרינבערג, פֿאָרט מיט דר. סטיפֿן וויז, מיט ראַביי סילוער קיין וואַשינגטאָן צום פּרעזידענט, איז עס אַלץ דער זעלבער פּסוק, נאָר אַנדערש געשליייערט.

איר פֿרעגט מיך, גרינבערג:

„...צי זענען מיר מסוגל צו נעמען אויף זיך אויפֿסניי דעם עול פֿון גלות?״

איך גלייב, אַז מיר וועלן קריגן ארץ־ישראל. און אַז מיר וועלן אין צען יאָר צייט באַזעצן דאָרט נאָך אַ מיליאָן יידן, וועלן אין גלות נאָך אַלץ בלייבן אַ צען, עלף מיליאָן, מער יידן ווי ס׳זענען דאָ מענטשן אין צוויי מלוכות, אין בעלגיע און אין נאָרוועגיע.

איז וואָס טוט מען, גרינבערג, מיט די עלף מיליאָן יידן?

איר שטעלט אַוועק אַ הנחה און איר בויט זיך אַ טעאָריע, אַז „נאָר מענטשן, וואָס הינטער זיי שטייט אַקטיווע אמונה קענען מאַכן אָפּטימיסטי־שע פּראָגנאָזן (וועגן גלות) אויפֿן גרונט פֿון דער פֿאַרגאַנגענהייט... אָבער נישט איינער פון אנשי שלומנו, וואָס וויל האָבן אמונה אין יענעמס אמונה.״

כ׳ווייס נישט ווי איר, גרינבערג, נאָר איך וויל נישט קיין אמונה אין יענעמס אמונה.

איך האַלט, אַז יעדער דור שאַפֿט זיך זיין יידישקייט, אַנדערש וואָלטן מיר נישט געהאַט קיין היסטאָריש יידישקייט. און דאָס יידישקייט פֿון איין דור אונטערשיידט זיך פֿון יעדן אַנדערן דור. דורך די אַלע דורות גייען דורך בשותּפֿותדיקע פּעדים, ס׳פֿלייצן בשותּפֿותדיקע זאַפֿטן. וועגן אַזאַ היסטאָרישן „פּאָדעם״ רעדט „אחד הרבנים המרגישים״ אין זיין „לשאלות היהדות״: „...ההנחה של נצחיות היהדות לא מפי חקירה זו או אחרת היא חיה, אלא היא דבר המסור ללב. מי שנפשו ממושקה בעסיס היהדותה הוא מאמין, ולא רק מאמין אלא חש ומרגיש שהיהדות תחיה״.

דאָס ליבער גרינבערג, האָט שוין גאָרנישט צו טאָן מיט אייער „אַקטיווער אמונה״, מיטן שולחן־ערוך־יידישקייט. דאָס איז אַ ווידערהילך פֿון דעם מאמר חז״ל: „כל הכופר בעבודה זרה נקרא יהודי״ (מגילה י״ג).

און גלייבט מיר, גרינבערג, אַז אָן די „באַזינגערס״, אָן די פּרצעס, אָן די ביאַליקס וואָלטן קיין „פּיאָנערן״ נישט געווען. באַזינגט מען נישט דעם פּיאָנער, איז ער נישטאָ. נעמט אַוועק „ס׳באַזינגעכץ״ פֿון אַ בן־זכאין, וועט אונדז בלייבן אַ טרויעריק בילד, ענלעך אויף אַ קרבן פֿון אַ היינטיקן קאָנ־צענטראַציע־לאַגער. אָן די ירמיהוס, אָן די יחזקאלס, ווער ווייסט צי מיר וואָלטן אין גאַנצן היינט געווען. און אויב יאָ — וואָלטן מיר געווען גייסטיקע ציגיינער.

וויסן זאָלט איר, אַז אויף יעדן פֿון די „רבנים המרגישים״ האָבן מיר צענדליקער טויזנטער יידן, וואָס אינמיטן דאַווענען, ווען זיי שטייען אין טלית און תּפֿילין, שמירן זיי די רעדער, כאַפּן אַ הון, וואָס לייגט זיך, טאָפּן

צי די הון האָט אַן איי. זיי זענען דאָס די „אַקטיווע מאַמינים". אָבער די פּרצעס, די ביאַליקס זענען בלויז „סימפּאַטישע באַאָבאַכטערס"?

פאַרוואָס זאָגט איר דאָס נישט וועגן יהודה הלוין? ער האָט געטראָגן סאַמעטענע קני־הויזן, שיך מיט שנאַלן, געטראָגן אַ פּעלערינע, ווי פּרץ, איז געזעסן אין אַ שפּאַנישער טרונקשטוב און זיך געזונגען:

„שללה לבי בדדים עלי לב מונחים,
לב כמו אבן ורך יגמול שני תפחים
נצבו ויהיו לשמאל וימין כרמחים".

און אַז הלוי איז דערנאָך אַוועק אין בית־המדרש, איז ער נישט געווען קיין „סימפּאַטישער באַאָבאַכטער?" און הלוי, ווי דער רמב"ם, האָבן אויך „נישט געגלייבט אין אַ גאָט, וואָס שלאָפט נישט ביינאַכט, אַז ספּעציעל מיט ישראל זאָל, חלילה, עפּעס נישט פּאַסירן". און הלוי איז געווען זייער היימיש אין דער אַראַבישער פּאָעזיע, איז דאָרט געווען אַ בן־בית און משה אבן עזרא דערמאָנט קיין איין מאָל נישט הלוי זאָל זאָגן ביים אַריינגאַנג פונעם אַראַבישן פּאָעזיע־טעמפּל: „שקץ תשקצנו".

און וואָס הייסט אמונה?

לאָמיר רעדן אָפן. איר ווילט דאָך וויסן צי דער גלות קען נאָך היינט אַרויסברענגען גאַנצע יידן, פאַרפאַנצערטע פון אונטערגאַנג, זיי זאָלן נישט שטאַרבן קיין „מיתת נשיקה".

יאָ, ליבער גרינבערג.

דער איינציקער „קדוש", וואָס איז פרייוויליק געגאַנגען צו דער עקדה, איז אומגעקומען פאַרן כלל ישראל (נישט אין געטאָ, נישט אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער, נאָר אין לאָנדאָן), דער איינציקער קדוש, איז געווען אַ וועלטלעכער גלות־ייד. ער איז געווען ווייט פון אייער „אַקטיווער אמונה". אין דעם וועלטלעכן ייד האָט אָבער געברויזט דאָס „היסטאָרישע יידיש־קייט", דאָס יידישקייט פון אַ פּרץ, פון דער גאַנצער יידישער ליטעראַטור, וואָס איז אַ המשך פון די נביאים, פון די תנאים, פון יהודה הלוין און אויך פון „שולחן ערוך". דער וועלטלעכער ייד איז דער קדוש — אַרטור זיגלבוים.

און דער גלות,ביים איצטיקן גאַנצן בראָך, האָט נאָך באַדייטנדיקע רעזערוואוואַרן, וואו ס׳איז דאָ גלויבן, פֿאַראַן ביטחון, פֿאַראַן התלהבות אין דער יידישער נשמה, וואָס קען אויפֿהאַלטן דורות און וואָס קען און וועט אויפֿבויען ארץ־ישראל.

1946

שלמה מולכו
און שבתי צבי

ביז היינט זענען נאָך נישט ווי געהעריק אָפּגעשאַצט געוואָרן די צוויי משיח־באַוועגונגען — די שלמה מולכו באַוועגונג און די שבתי־צבי באַוועגונג.

פֿון די עטלעכע צענדליק משיחים, וואָס יידן האָבן געהאַט, איז מולכו דער טיפסטער און שבתי־צבי — דער טראַגישסטער.

אויב היסטאָריקער, ווי גרעץ און אַנדערע, האָבן אין שבתי־צבין געזען אַ שווינדלער, האָבן זיי בשעת־מעשה פֿאַרגעסן, אַז אויבן־אויף איז יעדער משיח, וואָס זיגט נישט — אַ פֿאַלשער משיח. יעדער בר־כּוכבא וואָס פֿאַלט דורך ווערט אַ בר־כּוזיבא.

קיין איינער פֿון אונדזערע משיחים, אַריינגערעכנט הערצלען, האָט אַזוי נישט אויפֿגעטרייסלט ס׳גאַנצע יידישע פֿאָלק, ווי מולכו האָט עס געטאָן אין זעכצנטן יאָרהונדערט און שבתי־צבי — אין זיבעצנטן. און נישט בלויז אויפֿגעטרייסלט. זיי האָבן דאָס איינגעשלאָפֿענע, פֿאַרקאַלטנטע יידישע לעבן אויפֿגעריסן, טיף אויפֿגעריסן, ווי מען רייסט אויף ברייטע און ווייטע שטיקער לאַנד, וואָס זענען טרוקן און פֿאַרוואָרלאָזט.

אי שלמה מולכו, אי שבתי־צבי האָבן אויך איבערגעלאָזט פֿלאַנצן און קערנער, וואָס לעבן ביז דעם היינטיקן טאָג אין אונדזערע דריי ליטעראַטורן — אין דער רבנישער, אין דער העבּרעאישער און אין דער יידישער.

גירוש שפּאַניע, גירוש פּאָרטוגאַל, די אַנטדעקונג פֿון אַמעריקע, אַברבנאַלס אָנזאָג, אַז רום וועט אונטערגיין, מוז אונטערגיין, אַז די גאולה איז נאָענט, אַז דער „קץ” וועט זיין אין 1532, די קאַבאַליסטישע צפֿת, לוטער, דער פּויערים־אויפֿשטאַנד — אינעם קעסלגרוב פֿון די אַלע געשעענישן איז אין זעכצנטן יאָרהונדערט געבוירן געוואָרן די מולכו־באַוועגונג און נאָך גזירת ת״ח — די שבתי־צבי־באַוועגונג.

נאָך גירוש־שפּאַניע איז אין דער קבלה באַשאַפֿן געוואָרן אַ נייער קוק, וואָס האָט זיך צוגעפּאַסט צום חורבן און צום גירוש, געגעבן אויף אים אַן ענטפֿער.

פֿון אַ מיסטישער באַוועגונג, וואָס איז געלעגן אין די הענט פֿון אַריסטאָקראַטישע יחידי־סגולה, איז די קבלה נאָך גירוש־שפּאַניע געוואָרן אַ פֿאָלקס־באַוועגונג, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט אַלע יידישע ישובֿים, ס׳איז געוואָרן דער טרייב־כּוח פֿון יידישער געשיכטע אין משך פֿון איבער צוויי הונדערט יאָר.

וואָס איז דאָ פֿאָרגעקומען?

יידן האָבן דערזען אין גירוש־שפּאַניע די „אתחלתא דגאולה״. דער „קץ״ איז נאָענט. דער גאַנצער דור נאָך גירוש־שפּאַניע איז געווען איין לאַנגער משיחישער אויפֿברויז ביי יידן, און אַז דער דור איז פֿאַרביי און משיח איז נישט געקומען, האָט ס׳פֿאַרביטערטע יידנטום אַרויסגעלאָזט אַ מדבר־געשריי:

— פֿאַרוואָס?

— פֿאַרוואָס קומט עס אונדז, גאָט? פֿאַרוואָס איז דער גרעסטער יידישער ישוב, דער שפּאַנישער ישוב, דער חוט־השדרה פֿון יידנטום, פֿאַרוואָס איז דער ישוב אויסגעריסן געוואָרן מיטן וואָרצל?

אויף דעם ביטערן פֿאָלקס־געשריי האָט זיך אָפּגערופֿן צפֿת. ס׳קליינע, הייליקע שטעטל צפֿת האָט אונדז געלערנט, אַז דער גלות איז נישט קיין פֿינצטערער צופֿאַל. ניין, דער גלות איז דער גאַנג פֿון דעם ייד אין דער וועלט אַריין — „לתקן עולם במלכות שדי״. דאָס איז קיין קאָנקורענץ מיט ארץ־ישראל. ארץ־ישראל דאַרף זיך בויען און וועט זיך בויען מיט דער הילף פֿון גלות.

די קבלה, וואָס האָט אַריינגעדרונגען און דורכגעדרונגען ס׳גאַנצע יידישע פֿאָלק, די קבלה האָט אין יענע דורות פֿאַרטונקלט די יידישע פֿילאָזאָפֿיע, ווייל די פֿילאָזאָפֿיע האָט נישט געהאַט קיין ענטפֿער אויף די אַלע ברענענדיקע פֿראַגן, די קבלה האָט אַרויסגערופֿן די שלמה־מולכו־באַוועגונג.

די מולכו־באַוועגונג האָט פּונקט אַזוי ברייט און טיף געגראָבן אינעם יידישן לעבן, ווי די שבתי־צבי־באַוועגונג. איבער די שטענדיקע הריגות און גירושים איז נישט אַלץ פֿאַרצייכנט געוואָרן. און אין די מהומות זענען כמעט אַלע פֿאַרצייטיקע כראָניקעס צעשטערט געוואָרן. ווען די געציילטע „עמק־הבכא״־מאַנוסקריפּטן וואָלטן אויך פֿאַרלוירן געגאַנגען (און ס׳האָט קיין סך נישט געפֿעלט ס׳זאָל פֿון זיי קיין זכר נישט בלייבן), וואָלט נישט אין היסטאָריקער געפּסקנט — „מולכו לא היה ולא נברא״.

דער כראָניקער פֿון „עמק־הבכא״, ר׳ יוסף הכהן, האָט אַליין איבערגעלעבט דריי גירושים. און די מולכו־עפּאָכע איז נישט די איינציקע, וואָס מיר ווייסן וועגן איר אַזוי ווייניק. וואָס ווייסן מיר וועגן דער גאונים־עפּאָכע, פֿון טייל גאונים זענען בלויז געבליבן נעמען. און וואָס ווייסן מיר וועגן די פּייטנים — יוסי־בן־יוסי, ינאי, קאַליר?

פֿון ר׳ אליעזר טריווישעס אַ באַמערקונג, אָפּגעדרוקט אין זיין פֿאָטערס ספֿר: „דקדוק תּפֿלה״, דערוויסן מיר זיך, אַז אין 1531 האָט די מולכו־באַ־וועגונג שוין געהאַט אַרומגעכאַפּט די קהילות פֿון אייראָפּע, פֿון ארץ־ישראל:

„ — — — שנת רצ״א... הגאולה התחילה וכבר החלו בני ברית עם קדש ירושלים ושלוניקי עד קראַקוב (קראָקע) — — — תקנו תּעניות ותשובה בה״ב בכל שבוע — — — גם הנשים שפֿכו לבם בצם״.

שלמה מולכו, ווי שפּעטער שבתי־צבי, איז ביים לעבן געוואָרן דער יידישער קיניג, דער משיח בן־דוד. יידן האָבן אויפֿגעהערט ציילן לויט „בריאת העולם״. מען האָט גענומען ציילן לויט די יאָרן פֿון מולכוס התגלות, פֿון מולכוס הערשאַפֿט. מען געפֿינט פֿאַרצייכנט אין ספֿרים, צווישן די יאָרן 1532 — 1528 לויט דעם נוסח: „ספֿר זה היה בבית נחמן בשנת שלש למולכו״.

טאָ ווי קען מען דאָ רעדן, אַז מולכו האָט נישט געהאַט קיין אָנהענ־גער?

ווען נישט מולכו, וואָלט קיין שבתי־צבי נישט געווען. די שבתי־צבי באַוועגונג איז בלויז אַ געכּפּלטע מולכו־באַוועגונג. נישט בלויז יחידים — שטעט, גאַנצע שטעט האָבן זיך געקליבן באַגעגענען משיחן. יידן האָבן מיט שמחה אָוועקגעוואָרפֿן מסחר, אַוועקגעגעבן בחצי־חנם הייזער, גיטער, גע־צויגן, ווי מען גייט און שטייט, אין די האַפֿן־שטעט, מען זאָל גיכער קענען כאַפּן אַ שיף קיין ארץ־ישראל. דאָס איז שוין מער נישט קיין באַוועגונג. דאָס איז שוין אַ רעליגיעזער הונגער, וואָס איז בכוח אויפֿצוטאָן וואונדער.

דער רעליגיעזער הונגער, וואָס האָט שטענדיק געדרעמלט צווישן יידן, האָט זיך אַוועק געטאָן, סוף פֿופֿצנטן יאָרהונדערט, האָט זיך פֿאַרמאָסטן מיט דער רשעותדיקער וועלט, מיט אדומען אין 1532, האָט זיך פֿאַרמאָסטן מיט ישמאלן אין 1666 און דרעמלט אין אונדז ביז דעם היינטיקן טאָג.

דער ט״ז, איינער פֿון די גרעסטע פּוילישע גאונים, האָט געשיקט קיין טערקיי דעם אייגענעם זון זיינעם, אָנצוקוקן דעם „האָר משיח״.

ס׳איז דאָך געווען נאָך כמעלניצקיס שחיטות. ס׳פֿאַרגאָסענע יידישע בלוט האָט זיך נאָך נישט געהאַט אויסגעטריקנט, ס׳האָט זיך נאָך געבלעזלט. הרוגים האָבן זיך נאָך געוואַלגערט פֿון די קאָזאַצקע סטעפּעס ביז טיף אין קליין־פּוילן אַריין.

ווי קומט עס אָבער, וואָס די יידן פֿון מערב־אייראָפּע, פֿון אַזיע, פֿון אַפֿריקע, וואו נאָר אַ יידישער ישוב — וואָס האָט זיי אַזוי אויפֿגעטרייסלט? און נישט בלויז ס'פֿאָלק, נישט בלויז די מאַסן. גאונים, רבנים, כּלל־טוער — אַלע זענען, ווי איבער נאַכט, געוואָרן פֿאַרברענטע שבתי־צבי־חסידים. דעם הכם־צבי'ס פֿאָטער, דער אובענער רב ר' יעקב, האָט געפּסקנט, אַז איינער, וואָס גלייבט נישט אין שבתי־צבי, מעג מען אים הרגענען אַפֿילו אום שבת. פֿון דער העלער הויט האָבן קינד און קייט גענומען רעדן וועגן דער גאולה, גענומען רעדן, אַז די גאולה האָט ערגעץ אָנגעהויבן טאָגן. משיח, דער אמתער משיח, איז אויפֿגעשטאַנען אין דער שטאָט סמירנע. זיין נאָמען — שבתי־צבי — האָט זיך געטראָגן, צווישן יידן, ווי אַ מלחמה־רוף, זיך גע־ריסן, ווי דבורהס געזאַנג מיט פּויק און צימבל, מיט ערד־געציטער, זיך געהערט ווי דער אָנזאָג אויף תּחית־המתים. אויס קנאה, אויס שנאה. דער פּאָרטוגעזישער ייד, דער יחסן, האָט זיך גענומען חברן מיטן דייטשישן ייד, מיטן פּוילישן. אויס רייך, אויס אָרעם. ס'קומט אָן אַ נייע וועלט, וואָס וועט נישט וויסן פֿון קיין גלות, פֿון קיין קנעכטשאַפֿט. ס'טאָג־טעגלעכע לעבן איז געוואָרן אַ תּפֿילה, נישט אַזוי צו גאָט, ווי צום מענטש, צו שבתי־צבי, וואָס האָט זיך געבאָדן זומער און ווינטער אין ים.

שבתי־צבי האָט זיך געפּייניקט און ס'לייב זיינס, וואָס האָט געאָטעמט מיט כוואַליעס, האָט נישט אויפֿגעהערט צו לייכטן. די אויגן אַזוי בלוי, אַזש שוואַרץ פֿון בלויקייט, ווי דער ים ביים שפּראָץ אויף טאָג. און ס'קול — אַ פֿלייט ביים זון־אונטערגאַנג. האָט שבתי־צבי פֿאַרוואָרפֿן די ווייסע, נאַקעטע הענט צום הימל און גענומען זינגען שטיקער „זוהר״, גענומען זינגען לי־דער, אייגענע לידער צו דער בת־מלכּה מעליזעלדע. נישט בלויז יידן, נישט בלויז קריסטן און מאַכמעדאַנער, נאָר אויך שטערן און דורות האָבן מיט־געזונגען. פֿון שבתי־צבין האָט שלמה מולכו אַרויסגעזונגען.

און דווקא אַמסטערדאַם, וואו נייע ווינטן האָבן שוין געבלאָזן, אוריאל אַקאָסטאַ און ברוך שפּינאָזאַ האָבן געהאַמערט די טויערן פֿון דער געטאָ, דווקא די פֿרייע אַמסטערדאַם איז געוואָרן די הויפּט־אָנפֿירערין.

אין די סידורים האָט מען גענומען דרוקן אַ „נותן תּשועה״ פֿאַרן „מלך משיח״, פֿאַר שבתי־צבי. און אַז מען האָט געמאַכט דעם „נותן תּשועה״, האָט מען געטאַנצט אַרום און אַרום בעלעמער מיט ספֿרי־תּורות, מיט פּויקן, טאַצן און גלעקלעך. יונג און אַלט האָבן געטראָגן ברייטע בענדער פֿון גרי־

נעם זייד — אַ סימן, אַז מען דינט משיחן, אַז ס׳קען נישט זיין קיין גרעסערע פרייד ווי ווערן שבתי־צביס אַ לייב־קנעכט.

רבנים האָבן בטל געמאַכט דעם תענית תשעה־באָב. אויס פאַסטן, אויס פייניקן זיך. תשעה־באב — משיחס געבוירן־טאָג — דאַרף גאָר ווערן אַ יום־טוב. און ס׳איז געוואָרן. און אַז די שטאָט אַמסטערדאַם האָט געשיקט שבתי־צבין אַ בריוו, האָבן זיך אַלע — רבנים, ראשי־ישיבות, די אָנגעזעענסטע באַלעבאַטים — אַלע האָבן זיך געחתמעט און געשוואוירן איבער־געבנקייט. און אַז צווישן די אונטערשריפטן איז די חתימה פון ר׳ בנימין מוסאַפיע נישט געווען, האָט ער, מוסאפיע (דער לייב־מעדיקער פונעם קיניג פון דענעמאַרק, אַ דענקער און אין רעליגיעזע זאַכן אַזוי פריי ווי שפינאָזע), אַליין צוגעפּגענומען חתימות און זיי אַוועקגעשיקט צום „משיח פון גאָט פון יעקב, אונדזער קיניג און אונדזער אויסלייזער — — — האַר, קיניג, הייסט אונדז וואַרטן, ווען מיר איילן זיך, ווען מיר ווילן וואָס שנעלער זיין לעבן דיר, מיט דיר? ווען מיר שרעקן, אַז די הייליקע מחשבה, דיין מחשבה, זאָל זיך אין ווערטער נישט צעברעכן? — — — פאַרשטאַרק אין אונדז דאָס פייער, האַר אונדזערער — — —"

דער „האַר משיח״ האָט זיך צוגעהערט. די פייערלעך, וואָס האָבן אויפֿגעפלאַמט דאָ און דאָרטן זענען זיך צעוואַקסן אין אַ שרפה, וואָס האָט זיך געטראָגן פון אַזיע קיין אַפריקע און אַרומגעכאַפּט גאַנץ אייראָפּע.

נאָך אַמסטערדאַם האָבן זיך אָפגערופן ווין, פראַג, לאָנדאָן, פראַנקפורט, האַמבורג, ווילנע, לובלין. אַלע האָבן דערזען גאָטס צייכן. אַלע האָבן געשיקט שלוחים צו שבתי־צבין, וואָס מיט זיין קומען האָבן אויפֿגעהערט טרויער און וואָכעדיקייט. וואו אַ קער — פרייד און געזאַנג צו משיחן, צו דער בת־מלכה זיינער, צו מעליזעלדען.

מען דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז דער מולכו־קידוש־השם האָט זיך אָפגעשפּילט איבער פיר הונדערט יאָר קריק. מען דאַרף נישט פאַרגעסן, אַז די שבתי־צבי־טראַגעדיע האָט זיך אָפגעשפּילט מיט קנאַפּע דריי הונדערט יאָר קריק. ס׳מעג היינט אויסזען נאַאיוו און קינדעריש. נאָר וואָס ס׳איז פאַר הערצלען געווען „דיפּלאָמאַטיע״, פאַר משה העסן „קלאַסנקאַמף און פעלקער דערוואַכונג, איז פאַר מולכון און שבתי־צבין געווען — שטיקער זוהר, נעמען פון מלאכים און הייליקע שמות. אַן אַנדער צייט געווען. און יעדע צייט האָט איר לשון. נישט בלויז יידן האָבן געגלייבט אין „שמות״. די

גאַנצע וועלט, די קריסטלעכע אַזוי גוט ווי די מאָכמעדאַנישע, האָט זיך אָפּ־געגעבן מיט קבלה. און אַזוי ווי די געלערנטע זענען געווען זיכער, אַז אין גן־עדן האָט מען גערעדט העברעאיש, איז דערפֿון געדרונגען, אַז אַלע איי־ראָפּייאישע שפּראַכן שטאַמען פֿון העברעאיש. אַזאַ אויספֿיר האָט דעמאָלט ביי קיינעם נישט אויסגעזען קרום. כמעט אַזוינע טענות האָט אין יענער צייט אָוועקגעלייגט ר׳ משה בן־ישראל. און אַליוזער קראָמוועל האָט זיך :וגעהערט צו זיי.

דאָס איז געווען די שפּראַך — פּסוקים, שמות — און אויף דעם לשון האָט מען זיך צוזאַמענגערעדט.

זענען געזעסן קריסטלעכע געלערנטע און האָבן געהאַלטן אין איין אי־בערשטעלן, אין איין איבערקאָמבינירן נישט בלויז די העברעאישע ווער־טער, וואָס שרייבן זיך פֿון רעכטס צו לינקס, נאָר אויך טאַשן און איבער־טאַשן די אותיות, וואו ס׳ליגט דער כוח פֿונעם גאַנצן וועלט־באַשאַף — „אין אָנהייב איז געווען ס׳וואָרט און ס׳וואָרט איז געווען גאָט״.

און שלמה מולכו האָט געגלייבט.

ער האָט געוויקלט פּייערדיקע אלף־ביתן, געפלאָכטן און געשמידט די געהיימע כוחות, געשטראַלט מיט גאָטס גייסט, גערעדט מיט גאָטס וואָרט און אַלץ — וואו זיין הויך איז נאָר געפֿאַלן — האָט באַקומען לעבן.

מולכו דאַרף זיך בלויז באַגעגענען מיט קאַרל דעם פֿינפֿטן — אַזוי און אַזוי, קיניג — און קאַרל וועט אים קריקגעבן ארץ־ישראל.

און אַז קאַרל האָט געהייסן מולכון פֿאַרברענען?

אין קייטן, מיט אַ שלאָס אויפֿן מויל, ער זאָל נישט קענען רעדן צום המון, איז מולכו געגאַנגען צום פֿייער, געגאַנגען מיט אַ שטום געזאַנג אין אַלע גלידער:

— נישטאָ קיין גרעסערע פֿרייד ווי אומצוקומען פֿאַר גאָט.

די פֿרייד האָט אים געמאַכט שמעלער, דינער, אַראָפּגעוואָרפֿן אין גיין איין לבוש נאָכן אַנדערן. און דער גוף — אַ בלוי פֿלעמל אַרום דער נשמה — האָט מער נישט געפֿילט דעם קלימפּער פֿון די קייטן אַרום די אייגענע פֿיס. די הענט — ווייסע, איידעלע הענט — האָבן זיך געצויגן צו דער עקדה, וואָס האָט זיך געוויגט פֿאַר די אויגן, געטריבן דאָס רשעות פֿון דער וועלט, איז געוואָרן איינס מיט די פֿלאַמען, וואָס האָבן זיך געשפּאַרט, וואָס האָבן געוואַרט אויף אים, אויף מולכון.

און שבתי־צבי האָט אויך געגלייבט.

ער האָט געגלייבט מיט יעדן ציטער פון דער נשמה, אַז מיט שמות, גמטריאות און צרופים וועט ער ברענגען די גאולה.

ער דאַרף בלויז אַריינגיין צום סולטאַן — אַזוי און אַזוי — און דער סולטאַן וועט אים קריקגעבן ארץ־ישראל.

און אַז גאָט האָט זיך נישט צוגעהערט צו אים, און אַז גאָט איז נישט געווען מיט אים, און ער, שבתי־צבי, האָט דעם הימל אויף דער ערד נישט אַראָפּגעבראַכט?

אַלע האָפענונגען זענען זיך צעפֿאַלן, אַלץ — צעשטויבט אויף פּיץ־פּיצלעך. אַ וועלט יידן האָט ער אָפּגענאַרט. און דאָ סטראַשעט מען אים מיט טויט, אויב ער, שבתי־צבי, וועט נישט ווערן קיין מאַכמעדאַנער.

די הייליקע שמות פֿלאַטערן נישט מער פֿאַר די אויגן. זיי וואַלגערן זיך אַרום די פֿיס, ווי געשאָכטענע פֿייגל, מאַכן שווערער דעם גוף. און דער גוף, וואָס ווערט בלויז חומר, לאָזט זיך פּאַמעלעך אַראָפּ, פֿאַלט דעם סולטאַן צו די פֿיס, בעט רחמים.

נישט פֿאַר זיך האָט שבתי־צבי געבעטן, — ער נעמט אויף זיך די גאַנצע שולד — נאָר פֿאַר זיינע נאָענטסטע תלמידים, וואָס דער סולטאַן האָט זיי אויך געוואָלט אומברענגען. און ווי ער ליגט אַזוי, ווערט אים מיט אַמאָל ליכטיק אין מוח. שבתי־צבי דערמאָנט זיך אַ "זוהר":

„ — — — איידער די גאולה וועט קומען, וועט משיח פֿריער זינדיקן. משיח וועט האַלטן אין איין פֿאַלן, ער זאָל קענען מתקן זיין און דערהייבן יעדן „ניצוץ", וואָס געפֿינט זיך אַ געפֿאַנגענער אין דער טומאה".

שבתי־צבי האָט געוואָלט זיין זיכער. דער מוח האָט געפֿלאַמט, אַרויס־געשלעפּט דורות פֿון די קברים, געזוכט נאָך אַ היתר. און ער האָט גע־פֿונען.

ווען אַ ייד האַלט ביים פֿאַרלירן ס'לעבן אויב ער ווערט נישט קיין מאַכמעדאַנער — דאָס האָט דאָך דער רמב"ם שוין לאַנג מתיר געווען אין זיין „אגרת תימן".

און שבתי־צבי האָט אָנגעטאָן דאָס „מאַכעדאַנישע מיצל". ער האָט גע־גלייבט, אַז „ישמעאל" דאַרף פֿריער משיחן איינשלינגען, ווי דער וואַלפֿיש האָט איינגעשלונגען יונהן.

און מערקווירדיק — די אַלע, וואָס האָבן געשריבן וועגן שבתי־צבין באַלד נאָך זיין שמד, האָבן אים כמעט ווי נישט באַשולדיקט. כמעט אַלע האָבן געוואָרפֿן די שולד אויפֿן דור, וואָס איז נישט ראוי געווען אויפֿ־צונעמען משיחן.

גליקל פֿון האמיל, וואָס האָט געלעבט אין יענער צייט, האָט פֿאַר־צייכנט אין איר טאָג־בוך:

„— — — אין דער זעלביקער צייט (1665) האָט מען אָנגעפֿאַנגען צו רעדן וועגן שבתי־צבי. מיין שווער האָט איבערגעלאָזט ס'הויז מיטן ווירט־שאַפֿט. ער האָט מיר געשיקט קיין האַמבורג צוויי גרויסע פֿעסער — — — מיט אַלערהאַנט עסנוואַרג. ער האָט גערעכנט פֿון האַמבורג גלייך קיין ארץ־ישראל צו פֿאָרן. די פֿעסער זענען געשטאַנען דריי יאָר. אָבער ווי צו אונדז, ס'איז פונעם אויבערשטן נישט באַשערט געווען — — —"

קיין איין בייז וואָרט נישט וועגן שבתי־צבי.

און נאָך שבתי־צבים טויט האָט די אמונה אין אים זיך מער פֿאַר־שטאַרקט. רבנים און מקובלים האָבן זיך געלאָזט איבער דער וועלט און געגומען פֿאַרשפּרייטן שבתי־צבים תורה. ערשט דעמאָלט האָבן גאַנצע קהילות זיך אַ נעם געטאָן צו די שבתי־צביניקעס. מען האָט זיי גערודפֿט מיט הונגער, מיט מלקות, מיט חרם. מען האָט געברענט וואו אַ ספֿר, וואו אַ דרוש, וואו אַ בריוו — ס'זאָל קיין אות, קיין סימן און קיין זכר נישט בלייבן נאָכן ימח־שמוניק, נאָך שבתי־צבין. שוין דעמאָלט, ווען מען האָט קיינעם נישט געשוינט, אַפֿילו דעמאָלט האָבן רבנים און מקובלים, באַ־האַלטענערהייט, ווייטער געגלייבט אין אים, ס'איז געוואָרן אַ געהיימע סעק־טע, וואו די מיטגלידער פֿון דער נייער „אמונה" זענען פֿאַרבליבן פֿרומע, אָפּגעהיטע יידן.

גענוג צו דערמאָנען דעם באַהאַלטענעם שבתי־צביניק, דעם מקובל ר' אברהם רוויגו. ר' משה חאַגיז, וואָס האָט אַזוי גערודפֿט ר' משה חיים לו־צאַטון, דער זעלבער האַגיז רעדט וועגן רוויגון מיט גרויס דרך־ארץ און באַוואונדערונג, בלויז דערפֿאַר, וואָס רוויגו איז געווען אַ שבתי־צביניק באַ־האַלטערנערהייט.

אַזאַ מקובל און טיפֿן דיכטער, ווי משה חיים לוצאַטו, האָט מען געניט „בפֿני בל עם ועדה", ער זאָל זיך נישט בלויז אָפּזאָגן פֿון שבתי־צבין, נאָר אויך פֿון קבלה. און לוצאַטו, וואָס איז ווייט געווען פֿון שבתי־צבין, דווקא

ער האָט אונטער אַ שבועה צוגעזאָגט נישט צו שרייבן קיין וואָרט איבער קבלה.

און אַז מען האָט זיך אַזוי „געספּראָוועט" מיט לוצאַטון, וואָס איז גע־ווען איינגעטונקט אין יחוס, אין עשירות, קען מען זיך פאָרשטעלן, וואָס מען האָט אָפּגעטאָן מיט די אָרעמע מקובלים, שבתי־צביס תלמידים, וואָס האָבן זיך געשלעפּט פון שטאָט צו שטאָט, געדאַרפט אָנקומען צו קהל נאָך אַ ביסן ברויט.

און נאָך דער גאַנצער אויסראָטונג איז שבתי־צביס תורה געבליבן צווישן יידן.

געווען משיח־באַוועגונגען, ווי ס׳קריסטנטום, געווען טיף רעליגיעזע שפּאַלטונגען, ווי די קאַראַימען, וואָס זענען צווישן יידן געבוירן געוואָרן און ס׳יידישע פאָלק האָט מיט זיי נישט געוואָלט האָבן קיין מגע־ומשא. יידן האָבן זיך אָפּגעטרייסלט פון זיי. און דערפאַר אַזאַ שנאה, ביז דעם היינטיקן טאָג.

די שבתי־צבי־באַוועגונג ביי אַלע רדיפות איז געבליבן צווישן יידן. און שפּעטער, ווען ס׳אמתע פייער האָט זיך געהאַלטן אין לעשן, די משיח־אידייע האָט זיך געהאַלטן אין אויסוועפּן, ס׳בלוט־אָרעמע יידישע לעבן האָט געקראָגן אַ געשוויר — די פראַנקיסטן — האָט פריש בלוט אַ שלאָג געטאָן. ס׳חסידות — שבתי־צביס איינִיקל — איז געבוירן געוואָרן, האָט געבראַכט מיט זיך פריש און ניי לעבן.

שלמה מולכוס געזאַנג צו דער גאולה פונעם פאָלק ישראל, שבתי־צביס געזאַנג צום מענטש — זייער וועקן אינעם מענטש דעם „ניצוץ קדוש", דעם הייליקן פונק, וואָס האָט געגעבן דעם שטויס צו חסידות און האָט געשאַפן די יידישע ביאָגראַפיע, דאָס אַלץ איז געבליבן ווי אין דער יידישער אַזוי אין דער העברעאישער ליטעראַטור. געביטן האָט זיך בלויז די פאָרם, דאָס לבוש.

דער יונגער משיח־דיכטער, משה חיים לוצאַטו, האָט געשאַפֿן די נייע העברעאישע ליטעראַטור.

מולכוס גאולה־געזאַנג, די בת־מלכּה מעליזעלדע, וואָס שבתי־צבי האָט צו איר געזונגען שירים — קיין זאַך איז נישט פֿאַרלוירן געגאַנגען. ר׳ נחמן בראַצלאַווער האָט אונדז אָפּגעראַטעוועט ס׳געזאַנג, עס אונדז קריקגעבראַכט. ער האָט בלויז געביטן דעם נאָמען. און די שיינע מעליזעלדע, די בת־מלכּה — די יידישע טאָכטער — איז געבליבן און לעבט אין אונדזערע ביידע ליטעראַטורן, אין דער העברעאישער, אין דער יידישער.

1922

ס׳בון
דורך דורות

דאָס וואָס דער מענטש איז זיך מיט אַ לייכט געמיט מתוודה פֿאַרן בוך, פֿאַרטרויט דעם בוך ס׳אייגענע נישט־וויסן, ס׳אייגענע עם־הארצות און שעמט זיך דערביי נישט — דאָס איז אפשר דאָס גרעסטע פֿאַר־דינסט פֿונעם בוך.

אויב דער קריסט האָט אין מיטלאַלטער געפֿונען אינעם בוך אַ חבר פֿאַר וועמען זיך מתוודה צו זיין, געפֿונען אינעם בוך אַ שטילן לערער, וואָס שלאָפֿט קיינמאָל נישט — האָט דער ייד אינגאַנצן זיך אויסגעלעבט אינעם בוך. דער ייד, דער למדן, איז בטל געוואָרן אינעם ספר, ווי דער יחיד — אינעם קיבוץ.

ס׳האָט זיך אָבער געהאַלטן אין קלייבן טריף־בלוט. און אַ שפּאָר ביסל. דער פֿאָלקס־מענטש, די יידישע פֿרוי — זיי האָבן זיך נישט באַנוגנט מיט תּורה און מעשים־טובים. זיי, אָט־די „עם־הארצים", וואָס האָבן מער נישט געוואָלט גיין אין שפּאַן ביי די רבנים — זיי האָבן נאָך אין פֿופֿצנטן יאָר־הונדערט אויפֿגעריסן דאָס פֿאַרשנורעוועטע יידישע לעבן, געשאַפֿן די יידישע ליטעראַטור, וואָס האָט פֿאַרביטן עולם־הבא אויף עולם־הזה.

אַז מען רעדט וועגן קולטור, וועגן אַ קולטור־מענטש, קומען אויפֿן זינען פּערזענלעכקייטן ווי פּרוסט, דזשאָיס. דאָס זענען מענטשן, וואָס האָבן זיך באַנוצט מיט אָנגעזאַמלטע היסטאָרישע עשירות צוליב אינדיווידועלע צוועקן, ווי דער ציל פֿון געשיכטע וואָלט געווען צו באַשאַפֿן אינעם יחיד אַ מאָדעל פֿון אַן אויסטעלערישער, ראַפֿינירטער וועלט. נישט מער. אויב דאָס וואָס פּירט אין ערגעץ נישט איז קולטור, האָט נישט געלוינט קיין מענטשלעכע מסירת־נפֿש צו קריגן אַזאַ קולטור.

נבואה, חסידיזם, סאָציאַליזם, יידישיזם, ציוניזם, קאָמוניזם — דאָס זענען פּועל־יוצאס פֿון גרויסע היסטאָרישע פּראָצעסן. מיר אָטעמען די לופֿט, וואָס די היסטאָרישע אַרבעטן און איבערקערענישן האָבן איבערגע־לאָזט נאָך זיך. די היסטאָרישע לופֿט — איז די נשמה פֿון יעדער עפּאָכע, איר סטיל. דאָס דאַרף זיין דער צוגאַנג פֿון דער יידישער ליטעראַטור צו די שכנישע קולטורן. דאָס האָט שוין אויך י. ל. פּרץ געזאָגט:

„...דאָס ליים, דער גראַניט, איז ביים יידישן דיכטער אין די הענט — דאָס פֿאָלק, די וועלט, דאָס לעבן. זיי ענדערט ער, זיי מאָדעלירט ער, זיי שאַפֿט ער איבער".

אַז מען רעדט וועגן יידן, דערמאָנט מען גלייכצייטיק (פֿון גרעצן ביז סעסיל ראָטן), אַז מיר זענען שוין צוויי טויזנט יאָר דאָס „עם־הספֿר".

ס'איז נישט ריכטיק.

די לכיש־בריוו, וואָס מען האָט אין 1945 אויסגעגראָבן אין ארץ־ישראל, די לכיש־בריוו האָבן אַ רוק געטאָן די דאַטע אויף מער ווי אויף אַ האַלב יאָרטויזנט.

די לכיש־בריוו זענען געשריבן געוואָרן אין די צייטן פֿון ירמיה הנביא, 590 יאָר פֿאַר קריסטוסן. און די בריוו פֿון דעם פֿאַרוואָרפֿענעם פּראָווינץ־שטעטל לכיש דערציילן וועגן אַן אַלטער יידישער קולטור, וועגן דעם אַלטן רעץ־כּתב, וואָס איז שוין דעמאָלט, 590 יאָר פֿאַר קריסטוסן, אַלט געווען הונדערטער יאָרן. און די בריוו קומען נישט פֿון דער קרוין־שטאָט, פֿון ירושלים, וואו ס'זענען פֿאַראַן סופֿרים, וואָס קענען שרייבן, נאָר די בריוו קומען פֿון אַ פֿאַרוואָרפֿן שטעטל. און די האַנטשריפֿט איז אַ געניטע, אַ זיכערע. דאָס איז דער בעסטער באַוויז, אַז שוין מיט 26 הונדערט יאָר צוריק זענען מיר, יידן, געווען דאָס עם־הספֿר.

ס'איז גענוג זיך צו פֿאַרטיפֿן אין דער געשיכטע פֿון תּנ"ך און דערזען פֿאַר זיך די געשיכטע פֿון דער גאַנצער וועלט־ליטעראַטור.

די פֿרייד פֿון שאַפֿן, די מענלעכע פּראָזע, די טיפֿע ליריק, נישט בלויז פֿון אַ ביימל, וואָס שאָקלט זיך אין פֿעלד, נישט בלויז פֿון אַ יחיד, נאָר אויך פֿון אַ גאַנץ פֿאָלק, וואָס ליידט און ווייטיקט. דער מענטשלעכער דראַנג און געראַנגל, דאָס ווילן דערגיין צו דער אייביקייט, דאָס ווילן פֿאַרבלייבן אויף דורות, דאָס ווילן אַריינגענומען ווערן, אויב נישט אין „נביאים", איז כאָטש אין „כּתובים", ווי „שיר־השירים", ווי „קהלת", ווי „אסתר". דער קאַמף מיט „בן־סיראָן", וואָס ווערט עטלעכע פּערציק מאָל דערמאָנט אין תּלמוד מיטן טראַדיציאָנעלן „כּכתוב" און איז נישט אַריינגענומען געוואָרן אין „כּתובים". דאָ האָט איר דעם גאַנצן געראַנגל פֿאַר אומשטערבלעכקייט.

די ערשטע איבערזעצונג אין דער אייראָפּיאישער ליטעראַטור איז דער תּנ"ך — די סעפּטואַגינטע.

די איבערזעצונג האָט געעפֿנט פֿאַרן גריכישן פֿאָלק נייע האָריזאָנטן, האָט אַריבערגעפֿירט די גריכן אין אַ נייער וועלט, וואָס איז פֿאַר זיי געווען אינגאַנצן פֿרעמד. אַ דאַנק דער איבערזעצונג האָבן אויך יידן אַריינגעפֿירט, און אפֿשר אַריינגעגנבעט, אין דעם יידישן לעבן־קוק, אין דעם יידישן וועלט־קוק, גריכישע געדאַנקען און אידייען.

מיט דער תּורה־איבערזעצונג אין גריכיש, איז אויך די גריכישע שפּראַך פֿאַרהייליקט געוואָרן ביי די אַלעקסאַנדריער יידן. עס איז געבוירן געוואָרן דער גלויבן, אַז די איבערזעצער האָבן ביי דער אַרבעט געהאַט „עלית־נשמה".

די אַלעקסאַנדריער יידן האָבן געקוקט אויף די איבערזעצער, ווי אויף נביאים. און אַז ס'גריכישע לשון איז פֿאַרהייליקט געוואָרן, זענען אויך פֿאַרהייליקט געוואָרן די פֿילאָזאָפֿיש־גריכישע ווערק, וואָס זענען געווען נאָענט צום יידישן גייסט, צום עטיש־מאָנאָטעאיסטישן. מיט וואָס פֿאַר אַ הייליקן ציטער דער ייד פֿילאָן רעדט וועגן פּלאַטאָנען.

און אויב די תּורה־איבערזעצונג אין גריכיש איז פֿאַר די ארץ־ישׂראל יידן געווען אַ טרויער, אַ צווייטער „מעשׂה עגל", איז עס פֿאַר די אַלעק־סאַנדריער יידן געווען אַ יום־טוב, וואָס מען האָט געפּייערט פֿון יאָר צו יאָר. דערמיט האָבן די גריכישע יידן אונטערגעשטראָכן דעם גרויסן קול־טורעלן ווערט פֿון דער איבערזעצונג. ס'איז מקוים געוואָרן דער חלום — „יפיפותו של יפת באהלי שם" (גריכישע שיינקייט זאָל זיין אין יידישע געצעלטן).

אַרום דער איבערזעצונג איז פֿאַראַן אַ שלל לעגענדעס, ס'איז פֿאַראַן אַ גאַנצע ליטעראַטור. און כאָטש מיר ווייסן היינט, אַז די איבערזעצונג איז נישט געמאַכט געוואָרן פֿון צוויי־און־זיבעציק חכמים און נישט לויטן פֿאַר־לאַנג פֿון עגיפּטישן תּלמי דעם צווייטן, ווייסן מיר אָבער אויך, אַז דער מחבר פֿון די איבערזעצונג־לעגענדעס, אַריסטיאַס, איז געווען אַ ייד, נישט קיין גוי, נישט קיין הויף־מענטש ביים קיניג.

נישט געקוקט דערויף, איז פֿאַראַן אַ סך אמת אין אַריסטיאַס בריוו.

אין יאָר 132 פֿאַר קריסטוסן, ווען בן־סיראַס אייניקל איז געקומען קיין אַלעקסאַנדריע, איז שוין כמעט גאַנץ תּנ"ך געווען איבערגעזעצט אין גריכיש. די איבערזעצונג האָט זיך געצויגן אַ 150 יאָר. הייסט עס, מען האָט אָנגעהויבן איבערצוזעצן די תּורה אין גריכיש אַן ערך 280 יאָר פֿאַר קריס־טוסן. דאָס איז אין דער צייט פֿון תּלמי פֿילאַדעלפֿוס.

דורך גריכיש איז די ליטעראַטור פֿונעם ייד געוואָרן דאָס אייגנטום פֿון דער מענטשהייט. אָן דער גריכישער איבערזעצונג וואָלט אוממעגלעך געווען אייראָפּע זאָל ווערן קריסטלעך. אָן דער סעפּטואַגינטע וואָלט מען

נישט געהאַט קיין ידיש־אַלעקסאַנדרישע ליטעראַטור, קיין יידיש־אַלעקסאַנ־דרישע פילאָזאָפיע.

וואו אַן אַנטראָפּאָמאָרפישער באַגריף אין דער תורה — איז ער אין דער איבערזעצונג אָפּגעווישט געוואָרן. פון „גאָטס האַנט" איז געוואָרן „גאָטס מאַכט". דערצו איז די גריכישע שפּראַך געווען מער מסוגל אויפצונעמען די פילאָזאָפישע באַגריפן.

„ויברא אליהים את האדם בצלמו" — און גאָט האָט באַשאַפן דעם מענטש אין זיין געשטאַלט — אין דעם זאַץ איז נישטאָ קיין רמז, קיין אָנ־דייט פון פילאָזאָפיע. אין דער סעפּטואַגינטע איז דאָס וואָרט „בצלם" — געשטאַלט — איבערגעזעצט געוואָרן מיטן וואָרט „איקאָן", וואָס דערמאָנט שוין אַ פּלאַטאָנישע אידייע. דער גריכישער אויסדרוק אַנטהאַלט מער ווי דער העברעאישער, דערמיט האָבן זיך באַנוצט די יידיש־גריכיש אויס־טייטשער און אַריינגעבראַכט אין דער תורה פּלאַטאָנס אידייען־לערע.

נעמט דעם פּסוק אין שמות: „ויעלו משה ואהרן... ויראו את אלהי ישראל" — און משה און אהרן זענען אַרויפגעגאַנגען... און האָבן געזען דעם גאָט פון ישראל. די סעפּטואַגינטע זעצט איבער אָנשטאָט „געזען גאָט", — „געזען ס'פּלאַץ", געזען דעם „מקום". דאָס איז ס'ערשטע מאָל, וואו גאָט ווערט באַצייכנט מיטן וואָרט „מקום". און פון דער סעפּטואַגינטע, פון גרי־כישן, איז עס אַריבער אין העברעאיש, ס'איז געוואָרן אַ שטיק פון אונדזער וועלט־קוק.

ס'ערשטע בוך אין דער וועלט־ליטעראַטור, ס'ערשטע בוך פון גרויס באַדייט, פון גרויס פאַרנעם, איבערגעזעצט צו ווערן, איז געווען דער תנ"ך.

די גריכישע איבערזעצונג, די סעפּטואַגינטע, אָדער ווי זי הייסט ביי אונדז „תרגום השבעים", איז נישט געווען די ערשטע איבערזעצונג. שוין עזרא אין פינפטן יאָרהונדערט פאַר קריסטוסן, האָט געלייענט די תורה פאַרן פאָלק ישראל און זי גלייך איבערגעזעצט אין אַראַמיש, ווי ס'שטייט אין נחמיה: „ויקרא בספר בתורת האלהים מפורש". אויפן וואָרט „מפורש" זאָגן אונדזערע חכמים, אַז עזרא האָט געלייענט די תורה אין לשון־קודש און זי גלייך איבערגעזעצט אין אַראַמיש.

ווייזט אויס, אַז ידן, ווען זיי זענען צוריקגעקומען פון בבל, האָבן שוין נישט גערעדט קיין העברעאיש. די תרגומים, די איבערזעצונגען, זע־נען אָבער נישט געווען קיין געשריבענע. ס'איז אַלץ געווען בעל־פה. דער

איבערזעצער, דער „תּרגמן", איז געשטאַנען הינטערן „בעל־קורא". ער האָט נישט געטאָרט אָנשפּאַרן די הענט אין שולחן. ער איז געשטאַנען גלייך, ווי פֿאַר מלכות און אויף אויסנווייניק איבערגעזעצט יעדן פּסוק, אים איבער־געזעצט מיטן זעלבן ניגון און מיט דעם זעלבן טראָפּ ווי דער בעל־קורא. דערצו זענען העברעאיש און אַראַמיש לייבלעכע שוועסטער. דער אַראַמישער תּרגום איז נישט בלויז אַן איבערזעצונג. תּרגם איז אויך טייטש — באַר, פּרש — פֿאַרטייטשן.

אין די איבערזעצונגען פֿון תּנ"ך ליגט שוין ס'וויגעלע אָנגעגרייט פֿאַר דער „צאינה וראינה", וואָס וועט געבאָרן ווערן אין אַ פּויליש שטעטל מיט איבער צוויי טויזנט יאָר שפּעטער. אין די תּרגומים גנבט נישט רחל איר פֿאָטערס תּרפֿים. זי נעמט זיי בלויז צו. לאה האָט נישט קיין רויטע, פֿאַרוויינטע אויגן. זי האָט שיינע, ליכטיקע אויגן. משה האָט נישט חתונה געהאַט מיט אַן „אשה כּושית", מיט אַ נערגערטע. ווי פּאַסט עס טאַקע פֿאַר משהן? ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ שיינער פֿרוי.

מיט די אַראַמיש־איבערזעצונגען האָבן זיך באַנוצט די יידן פֿון ארץ־ישראל, פֿון בבל. אין די צייטן פֿון די תּנאים, פֿון די ערשטע אמוראים איז ארץ ישראל געווען דער שאַפֿער, בבל — דער איבערנעמער. און דאָרט, וואו מען האָט נישט גערעדט קיין אַראַמיש, אין מדי, אין פּרס, אין מצרים, האָט מען די תּורה געלייענט אין די לאַנדשפּראַכן, וואָס יידן האָבן גע־רעדט.

אַ יידישער דיכטער פֿון צווייטן יאָרהונדערט פֿאַר קריסטוסן זאָגט: „נישטאָ קיין לאַנד אויף דער וועלט, ס'זאָלן דאָרטן נישט זיין קיין יידן". האָט דעמאָלט אַ ייד אויסגעוואַנדערט, האָט ער נישט בלויז געהאַט אַן אַד־רעס פֿון אַ ייד, נאָר די לאַנדסלייט האָבן אים מיט פֿרייד אויפֿגענומען. און דער ייד האָט נישט געוואַנדערט אַליין. גאָט איז מיט אים מיטגעגאַנגען. דער ייד האָט פֿאַרשפּרייט, איבער ימען, די תּורה זיינע.

בשעת די תּרגומים זענען געווען בלויז פֿאַר יידן, איז די גריכישע תּורה־איבערזעצונג, די סעפּטואַגינטע, געווען פֿאַר יידן און נישט־יידן.

ווי קומט עס אָבער, וואָס אין דער צייט פֿון ר' עקיבאָן האָבן יידן זיך ווידער געניטיקט אין אַ נייער גריכישער איבערזעצונג? אין דער עקילס־איבערזעצונג? ווער האָט זי געדאַרפֿט? און צוליב וואָס האָט מען זי גע־מאַכט?

דער ענטפֿער איז אַ פּשוטער — דאָס דעמאָלטדיקע ייִדישע לעבן האָט געפֿאָדערט נאָך אַן איבערזעצונג. הונדערטער טויזנטער ייִדן האָבן נאָך אַלץ גערעדט גריכיש און די ייִדן האָבן זיך מער נישט געקענט באַנוצן מיט דער סעפּטואַגינטע.

אין פֿילאָנס צייטן איז ביי די גריכיש־רעדנדיקע ייִדן די סעפּטואַגינטע געווען אַזוי הייליק, ווי דער העברעאישער אָריגינאַל. אין איין יאָרהונדערט נאָך פֿילאָנען האָט זיך אָבער אַלץ געהאַט געענדערט. אין דעם זעלבן יאָר־הונדערט איז געווען יעזוסעס געבורט און זיין וואָקסן. די קריסטן האָבן נישט בלויז איבערגענומען די סעפּטואַגינטע, זיי האָבן אויך ביים איבער־שרייבן זי געמאַכט אויסבעסערונגען, וואָס זאָלן פּאַסן פֿאַרן קריסטנטום.

ייִדן האָבן נישט געקענט פֿאַרטראָגן דאָס וואָרט „קריסטאָס” אין דער סעפּטואַגינטע, וואָס איז נישט מער ווי אַן איבערזעצונג פֿונעם וואָרט „משיח” — דער געזאַלבטער. ייִדן האָבן נישט געקענט פֿאַרטראָגן דאָס וואָרט „יעזוס”, וואָס איז נישט מער, ווי אַן איבערזעצונג פֿונעם וואָרט „יהושע”. און צווישן גריכישע ייִדן איז יעזוס־יהושע געווען אַ פּאָפּולערער נאָמען. די קריסטן האָבן אויך גענומען איבערשרייבן די סעפּטואַגינטע. יוסטינוס, דער הייליקער, עקילסעס אַ מיטצייטלער, האָט באַשולדיקט די ייִדן, אַז זיי האָבן געפֿעלשט דעם פּסוק: „אמרו בגוים יהוה מלך” — זאָגט צווישן פֿעלקער גאָט טוט קיניגין. אין זיין סעפּטואַגינטע איז געשטאַנען: „זאָגט צווישן פֿעלקער: גאָט טוט קיניגין פֿונעם קרייץ”.

ייִדן האָבן אָפּגעוואָרפֿן די סעפּטואַגינטע און מיט דער הילף פֿון ר׳ עקיבאָן, מיט דער הילף פֿון ר׳ יהושע בן חנניהן, האָט דער גר, עקילס, געמאַכט אַ נייע איבערזעצונג.

מיט דער נייער איבערזעצונג האָבן ייִד באַקעמפֿט קריסטנטום. וואו אַ גריכישער געדאַנק, אָדער אַ קריסטלעכער אָנדייט, האָט עקילס אָפּגעווישט, אָפּגעמעקט. ער האָט נישט בלויז איבערגעזעצט ווערטערלעך די תורה. ער האָט אויך פֿאַריידישט דעם גריכישן סינטאַקסיס. נישט אומזיסט האָט מען אים באַשולדיקט, אַז ער זעצט נישט איבער קיין ווערטער, ער זעצט איבער טראָפּן. ער האָט אַפֿילו געשאַפֿן אַ וואָרט אין גריכיש פֿאַרן העברעאישן אַקו־זאַטיוו „את”. גאָטס נאָמען „יהוה” האָט ער נישט איבערגעזעצט, ווי די סעפּטואַגינטע „קיריאָס” — האַר, אדוני. ער האָט אומעטום איבערגעלאָזט דעם נאָמען „יהוה” אין דעם אַלטן ייִדישן כּתב, אין דעם „רעץ”־כּתב.

און אַזוי וויקלען זיך אַרום דעם תּנ״ך — דורות, דורות. פֿון די תּנאים צו די גאונים. פֿון די גאונים צום יידישן רענעסאַנס אין פֿינצטערן מיטל־אַלטער. פֿונעם יידישן רענעסאַנס ביז צום היינטיקן טאָג.

טויזנטער יאָרן ווי דער ייד וויקלט די תּורה, קושט זי, צירט זי אין מענטעלעך, אין קרוינען. ער ציילט די אותיות, היט אָפּ דעם כּתיב מיטן קרי, האַלט הייליק די תּיבֿה, דעם ארון־קודש. דער ייד האָט טראַקטאַטן ווי נאָך צו מאַכן טינט, ווי אויסצואַרבעטן פּאַרמעט, נייען יריעות, שרייבן אַ פּערלדיקן כּתב.

טויזנטער יאָרן ווי יעדער ייד האָט זיך זיין ווינקעלע פּאָר ספֿרים, זיין ספֿרים־שענקל, זיין שטיקל ביבליאָטעק. און ייד איז סינאָנים צום ספֿר. יאָגט מען יידן, מען ברענט זיי — ברענט מען אויך זייערע ספֿרים. מיר האָבן דאָ כּראָניקעס און קינות, וואָס באַשרייבן און באַוויינען די רדיפֿות אויף ספֿרים. און דאָס לעבט יעדער ייד איבער.

איך אַליין דערמאָן זיך אַ נאַכט אין פּאַריז.

ס׳איז געווען 1901. איך האָב זיך אַרומגעדרייט אין אַ שטומער וועלט פֿון הייזער און שאָטנס. כ׳בין פֿאַרבייגעגאַנגען די טורעמס פֿון נאָטערדאַם, דעם קופּאָל פֿון פּאַנטעאָן. די שטומע שטיינער האָבן מיר דערציילט פֿון לודוויק דעם ניינטן, וואָס האָט געהייסן צונויפֿנעמען אַלע גמרות פֿון פֿראַנקרייך און זיי עפֿנטלעך פֿאַרברענען אויפֿן פּלאַץ, וואו איך בין געשטאַנען.

אַרום די געביידעס האָבן זיך גענומען שאַרן שאָטנס, מיטגעבראַכט מיט זיך פֿון דער פֿינצטערניש פֿאַרשטיקטע קולות.

איך האָב זיך גענומען אַרומקוקן, געוואָלט זען צי די דאָמיניקאַנער רוקן זיך נישט פֿון הינטער דעם קיניגלעכן שלאָס.

כ׳האָב קיינעם נישט געזען. די וואַך־זעלנער האָבן געשפּאַצירט הין־און־צוריק מיט די ביקסן אין די הענט. די אַלטע ביימער מיט די נאַקעטע צווייגן האָבן געקרעכצט און צווישן די פֿליגלען פֿון די געביידעס האָט זיך מיט אַמאָל דערהערט אַ פֿייף, ווי די שטומע שטיינער, וואָס ווייסן אַלץ און שווייגן, וואָלטן געגעבן אַ געהיימען צייכן מען זאָל זיך היטן.

כ׳האָב זיך אַרומגעקוקט. ס׳האָט זיך געעפֿנט אַ טירל און ס׳איז אַרויסגעקומען דער משומד דונין. נאָך אים אַ פּראָצעסיע דאָמיניקאַנער. דער משומד האָט באַזיגט דעם לעצטן פֿון די בעלי־תּוספֿות, דעם גרייז־גרויען ר׳ יחיאלן.

פֿון הינטער די פֿינצטערע געביידעס זענען אָנגעלאָפֿן פֿאַרבלוטיקטע

יידן. זיי האָבן געשריגן נישט מיט קיין מענטשלעכע קולות. און דאָס פּעבל, ווילד פֿון פֿרייד, האָט געצוואונגען די יידן צו קוקן, ווי מען פֿאַר־ברענט די גמרות, אויפֿן זעלבן אָרט, וואו דעם רמב״מס קעגנער האָבן גע־הייסן פֿאַרברענען דעם „מורה־נבוכים״.

טויזנטער גמרות האָבן געפֿלאַקערט. די פֿייערדיקע אותיות האָבן איינ־געהילט די שטאָט אין פֿלאַמען, געוויינט — „איז דאָס די תורה און דאָס איז איר שכר?״

און צווישן די געשרייען האָט זיך געפֿלאָנטערט דער ניגון פֿון דער ישיבה, וואו דער גרייז־גרויער ר׳ יחיאל האָט געלערנט מיט זיינע הונ־דערטער תּלמידים, געלערנט פֿון אויסוויינייק, אָן גמרות. אויפֿגעהאַלטן ס׳פּיי־ער, געגעבן דעם ייד כּוח און ביטחון.

און דאָס איז נישט בלויז אין פּאַריז געווען. דאָס איז אויך געווען אין סורא, אין פומבדיתא, אין קיירואַן, אין קאָרדאָווע, אין מיינץ, אין אַמסטער־דאַם, אין ווין, אין פּויזן, אין לובלין, אין וואַרשע.

און נישט בלויז אַמאָל. אויך היינט. אָט איז אַ בילד פֿון פּוילן אויף צומאָרגנס נאָכן חורבן.

סוף סעפּטעמבער 1939. ס׳איז נאַכט. שוין פֿיר מעת־לעת ווי ס׳שלעפּט זיך אַ פּאַסאַזשיר־צוג פֿון וואַרשע קיין ווילנע.

עס האָט זיך דערהערט אַ געשריי. דאָס געשריי, אַ שפּיציקס, האָט זיך געקייקלט דורך דער פֿינצטערניש. פֿון אַלע זייטן קולות:

— טאָ לאָז ער עפֿענען די וואַליז!

— ער וויל נישט?

— נעמט ביי אים צו די וואַליז און וואַרפֿט אים אַרויס פֿון וואַגאָן!

— נעמט אים, חברה! נעמט דעם ייד!

דאָס געשריי האָט נישט געלאָזט איינזיצן, געשטאָכן די אויערן. אַ בלאָנדע דאַמע האָט זיך געבעטן ביי אַ גלח:

— זיי קענען דאָך טאַקע דעם ייד אַרויסוואַרפֿן.

דאָס געשריי איז געוואָרן גרעסער. די דאַמע האָט אַריינגעכאַפּט ס׳פּנים איןביידע הענט אַריין, זיך שיר נישט צעוויינט:

— כ׳קען נישט הערן!

דער גלח האָט זיך אַ הייב געטאָן. ער איז אַריין צווישן די פּאַסאַ־זשירן, האָט זיך געפֿרעגט:

— וואָס איז דאָ?

— דער ייד באַהאַלט עפּעס פֿון אונדז, — האָט דער הויפּט־טומלער געמאַכט פּלאַץ פֿאַרן גלח — פֿירט עפּעס אַרויס פֿון וואַרשע.

— וואָס פֿירט ער?

— דאָס ווילן מיר וויסן.

עמיצער האָט אָנגעצונדן דאָס שטיקל ליכט אין דער לאַמטערנע. אויגן — פֿאַרשלאָפֿענע, איבערגעשראָקענע. בלויז דער טומלער, אַ געלער, גע־פּאַקטער גוי, וואָס איז ענלעך געווען אויף אַ קוילער, צי אויף אַ חזיר־הענד־לער, בלויז ער האָט איינגעלייגט וועלטן.

אַ יונגער ייד, אַן אויסגעמאָגערטער, אין די אויגן טרויער, האָט זיך אויפֿגעשטעלט. ער האָט געוויזן דעם גלח אויף דער אָפּגעריבענער, צעראַ־טענער וואַליז, און זי געעפֿנט:

— פּאַניע קזשענדזו, איר זעט וואָס איך פֿיר? דעם אַלטן טעסטאַמענט און אַנדערע הייליקע ספֿרים. כ׳האָב איבערגעלאָזט אין וואַרשע אַ הויז, אַ געוועלב. פֿון מיין גאַנץ פֿאַרמעגן האָב איך בלויז דאָס געראַטעוועט. און דער פֿאַרווין — האָט דער ייד אָנגעוויזן אויפֿן געלן פּאַליאַק — האָט זיך אָנגעזעצט אויף מיר, אַז כ׳פֿיר... כ׳וויס וואָס? פֿרעגט אים! ער וויל מיך דווקא אַרויסוואַרפֿן מיט דער וואַליז פֿון וואַגאָן, מיינט, אַז אַ ייד איז אַ כּישוף־מאַכער, וועט נישט דערהרגעט ווערן.

ס׳געלעכטער ביים עולם איז געבליבן שטעקן אין האַלדז. מען האָט זיך פֿאַרשעמט פֿאַרן אייגענעם חורבן. אַ פּאַליאַק האָט געזאָגט צום גלח:

— דער פּאַן קשאַנדזש האָט געזען, וואָס אַ ייד האָט געראַטעוועט פֿונעם חורבן? אָט־דאָ, אין דער אַלטער קולטור, זייערער, דאַרף מען זוכן דעם כּוח, וואָס האַלט יידן אויף...

און נישט בלויז טרויער איז געלעגן אינעם יידס באַציאונג צום ספֿר, צום בוך. אויך פֿרייד, אַ סך פֿרייד איז פֿאַרבונדן מיטן בוך. די פֿרייד פֿונעם יידישן קינד, וואָס האָט אָנגעהויבן צו לערנען חומש. נישט אין איין יידישער שטוב איז די פֿרייד פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ ספּעקטאַקל פֿאַר קינדער. די פֿרייד פֿונעם חתן־בחור, וואָס מען האָט אים פֿאַרשריבן אין די תּנאָים אַ ש״ס, די רמב״מס. די סעודות נאָכן פֿאַרענדיקן אַ מסכתּא, די פֿרייד פֿון שמחת־תּורה. אָט־די פֿרייד דאַרף מען ערשט אויספֿאָרשן.

אונדזערע בוכהענדלער דאַרפֿן זיך לערנען ביי זייערע אַמאָליקע קאָ־לעגן ביי די פֿאַקנטרעגערס ווי צו אָנאָנסירן אַ בוך.

יוסף בן יקר, אַ פֿאַרלעגער און אַ פּאַקנטרעגער, האָט אין 1544 אָפּ־געדרוקט אַ סידור אויף יידיש. ער לאָזט וויסן דעם עולם אין אַ געדרוקטן אַנאָנס, טאַקע אין זיין אייגענעם סידור, אַז זיין איבערזעצונג — אין פֿאַר־גלייך מיט אַנדערע איז — „אַזאַ גרויסער אונטערשייד, ווי צווישן אַן אַלט ווייב און אַ יונגער מויד".

אַזאַ מין פֿאַרגלייך אויף די בלעטער פֿון אַ סידור איז געווען טיפּיש פֿאַר דער יידישער ליטעראַטור פֿון יענער צייט, וואָס האָט זיך גערעכנט מיטן געזונטן געשמאַק פֿון די פֿאָלקסמאַסן.

לויט דעם תלמוד, לויטן „ספר הקבלה" פֿון ראב"ד, לויט דער צוואה פֿון ר' יהודה אבן־תבון, לויט דעם „ספר חסידים", לויטן „לקוטי מהרי"ל", וואָלט מען לייכט געקענט צונויפֿשטעלן אַ שולחן־ערוך, ווי נאָך אַ ייד זאָל זיך באַגיין מיט אַ ספר.

אַז מען לייענט די אַלע „עשהס" און „לא תעשהס" פֿאַרגעסט מען, אַז ס'רעדט זיך וועגן אַ בוך. מען דערזעט פֿאַר זיך אַ לעבעדיק נפֿש, וועמען „ס'עם־הספר" גיט אָפּ גרויס כבוד. ס'ווערט געגעבן באַשריבן ווי נאָך איינצובינדן ספרים, ווי נאָך זיי אויסצוסדרן אין „אַרמרים" (ביכערשענק), ווי נאָך זיי איינצודעקן מיט טעפּיכער, זיי זאָלן נישט פֿאַרנעצט ווערן. און אויב ס'טרעפֿט זיך אַ פֿאַרפֿלייצונג, צי אַ שרפֿה, איז נאָכן נפֿש דאַרף מען גלייך ראַטעווען די ספרים. און איצט — ווי אַרומצובינדן ספרים — וועגן און ווי צו קושן ספרים. און אַז די ספרים ווערן צעריסן, ווי נאָך צו ברענגען די „שמות" צו קבורה.

און אַז ביכער זענען געווען אַזוי טייער און הייליק, האָבן זיך שטענ־דיק געפֿונען בעלנים אונטערצושלאָגן אַ ספר. פֿון גאָר אַלטע צייטן ביזן היינטיקן טאָג קען מען געפֿינען אויפֿשריפֿטן אויף ספרים קעגן גנבה.

אָט ציטיר איך דריי העברעאישע אויפֿשריפֿטן:

„רננו לאלוהנו, לו הודו,
אך לקחת הספר לא תחמודו".

אָדער:

„שמעו אלי, הטו אזניכם הקשיבו
התפללו, אחרי כן ספרי תשיבו".

אויפֿן רמב"מס „מלות ההגיון", אַ ירושה פֿון מיין זיידן, געפֿינט זיך אַזאַ אויפֿשריפֿט:

„אף על פי שאסרו הכמים לכתוב על הספר, אבל לחתום שמו מותר, מפני שיש אנשים צדיקים, שאינן הולכים ד׳ אמות בלי נטילת ידים ונוטלים ספרים בלי מעות, אלא בעשר אצבעות״.

די אַלע „אזהרות״ זענען געשריבן אין העברעאיש. אין יידיש האָב איך קיינמאָל נישט געהאַט באַגעגנט אַן „אזהרה״ נישט צו גנבענען קיין בי־כער.

אויף אַ ביכער ליציטאַציע אין בערלין, אין 1931, האָב איך צופעליק געקויפט אַן „הליכות עולם״, מאַנטובה, שנ״ג (1593). דאָרט האָב איך גע־פונען אַן אזהרה פאַר גנבה, געשריבן אין יידיש, אין יאָר תל״א (1671). דער טעקסט לייענט זיך אַזוי:

„דאז ספר איז מיר ליפ;
ווער עז שטעליט דער איז איין דיפ;
זיין ריטר אודר קנעכיט;
הענגען איז זיין רעכיט;
היום ו׳ ד׳ תשרה(י) תל״א לפק;
דאך ווער עז וויל קויבן;
דער זאָל ניט דאָ ערפין לויבן;
דאז געליט איז עז ווערט;
אַיי ער אלית פאַר שעריט;
ווען ער אבער ניט אנדרשיט וויל;
זוא שוויג ער נומין שטיל;
דען דאז געליט פאַר גייט אונ׳ דער דרעק בשטעיט;
דאָס ספר הזיט הליכות עולם;
ווער עז ניט קען דער אזיט איין גרוזר גולם;
דער וויל וויסן וועם דאָס ספר איז;
דען עז איזט יא אויף טייטצן געדרוקט און פיל אותיות פאַר צוקיט;
דער קאב ערישט נייעא ניס;
און דוא דיא קאַרין ארויז;
דער נאך קום ער אין אונזר הויז;
ווריטער וואל זעהן וועם ער איז גוועזין;
דאָס ווערט אַליז זו(פ)ינדן אים לעזין״.

אַט איז אַן אויסצוג פֿון ר׳ יהודה איבן תיבונס צוואה: „מוסר אב״ — די שטראָף־רייד פֿון אַ פֿאָטער צום זון. ר׳ יהודה אבן תיבון איז געווען אַ דאָקטאָר און אַן איבערזעצער, אָדער ווי זיין זון ר׳ שמואל רופֿט אים: „אבי המעתיקים״ — דער פֿאָטער פֿון די איבערזעצערס. ר׳ יהודה האָט אי־בערגעזעצט פֿון אַראַביש אויף העברעאיש די ווערק פֿון בח״יין, יהודה הלוין און איבן גבירולס. דער ר׳ יהודה, וואָס איז געווען אַ ביבליאָפֿיל, האָט געהאַט אַ גרויסע ביבליאָטעק. ער זאָגט אַן דעם זון, דעם שפּעטערן אי־בערזעצער פֿון רמב״ם:

„זון מיינער, חבר זיך מיט דיינע ביכער. זע, אַז דיינע ביכער־שענק זאָלן זיין די לוסטגערטנער, וואו דו זאָלסט שפּאַצירן״.

„איך האָב דיך פֿאַרזאָרגט מיט אַ ביבליאָטעק. וועסט נישט דאַרפֿן באָרגן קיין ביכער, זיך דרייען אַ קאָפּ, ווי דיינע חברים, וואָס זוכן ביכער און געפֿינען זיי נישט. פֿון אַנדערע ביכער האָב איך דיר פֿאַרזאָרגט מיט צוויי, מיט דריי עקזעמפּלאַרן.

„יעדן ראש־חודש קוק איבער דיינע העברעאישע ביכער. יעדע צוויי חדשים — דיינע אַראַבישע. שטעל אויס די ביכער אַזוי זאָלסט זיי לייכט קענען געפֿינען. דו דאַרפֿסט וויסן אין וואָס פֿאַרער פּאָליצע, אין וואָס פֿאַ־רער שאַנק, ס׳בוך שטייט. אין יעדער אָפּטיילונג דאַרף ליגן די רשימה פֿון די ביכער, וואָס געפֿינען זיך דאָרט. קוק אָפּט איבער דיינע קאַטאַלאָגן, זאָלסט געדענקען יעדעס בוך.

„קען איינער זיך נישט קויפֿן קיין בוך און קומט צו דיר, אַנטליי אים ס׳בוך. זע אָבער מען זאָל דיר די ביכער אָפּגעבן. טו אַכטונג אויף דיינע ביכער, וויקל איבער די ביכער־קאַסטנס מיט טעפּיכער. זע די ביכער זאָלן זיך נישט פֿאַרנעצן, מייז זאָלן זיי נישט עסן. געדענק אַז ביכער זענען אַ פֿאַרמעגן. באַרגסטו אַ בוך, פֿאַרצייכן דיר ווען האָסט עס געגעבן. און אַז דו קריגסט עס צוריק, שטרייך אויס דעם נאָמען פֿונעם באָרגער. אויף יעדן פסח און סוכּות זע, אַז אַלע אַנטליענע ביכער זאָלן זיין ביי דיר״.

אָט די ליבע, אָט־די מסירת־נפֿש צום ספֿר, צום בוך, וואָס גייען אויף אין פֿייַן, אין וויי, וואָס גייען אויף אין פֿרייד, וואָס גייען אויף אין ייִדיש בלוט, אָט־די ליבע צום ספֿר האָבן ייִדן אויסגעשמידט אין זיך.

אין די צייטן פֿון די גאונים איז אין בבֿל געווען אַ מנהג אַנטקעגנצו־טאַנצן חתן־כּלה מיט אַן אָפֿן ספֿר, וואָס איז געווען באַליבט אין דער משפּחה.

אַט־דער מנהג איז פֿאַרבליבן ביי אונדזערע אָפּגעפּרעמדטע ברידער, ביי די קאַראַימען.

כ׳האָב אַ מאַנוסקריפּט פֿונעם קאַראַימעשן ספר „חזוק אמונה״ פֿון ר׳ יצחק טראָקי, וואָס איז יאָרן אויך געווען אַ האַנטבוך ביי אונדזערע יידן ווען זיי האָבן דעבאַטירט מיט קריסטן. אין דעם „חזוק אמונה״ פֿאַרצייכנט דער איבערשרייבער, אַז אויף זיין חתונה, צו דער חופּה, האָט מען אים אַנטקעגנגעטאַנצט מיטן אויפֿגעמישטן „חזוק אמונה״, וואָס ער האָט איבער־געשריבן, ווי מען טאַנצט ביי אונדז יידן אַנטקעגן חתן־כלה מיט הבדלות, מיט געפֿלאָכטענע חלות, מיט טאָרטן.

אין די פֿערטהאַלבן טויזנט יאָר, אויף דעם לאַנגן וואַנדערוועג, האָבן מיר, יידן, אַ פֿאָלק מיט אַן אַלטער, זעלבסטשטענדיקער קולטור, נישט איין מאָל געביטן אונדזער לשון. דריי פֿון אונדזערע גערעדטע לשונות האָבן מיר נישט בלויז איבערגעשאַפֿן, מיר האָבן זיי אויך באַלעבט און דערהויבן צו נאַציאָנאַלע שפּראַכן. אונדזערע נאַציאָנאַלע שפּראַכן זענען — העברעאיש, אַראַמיש, יידיש. די דריי שפּראַכן זענען געקניפּט און געבונדן.

וויפֿיל פֿרייד און טרויער ליגן אין דער מאַמעס „צאינה־וראינה״, אינעם טייטש־חומש, וואָס איז דער המשך אין יידיש פֿונעם אַמאָליקן מדרש. דער מאַמעס טרערן, איר ניגון.

יידיש הייסט — מאַמע־לשון. אונדזער מאַמע האָט זיך אויסגעוויינט איר האַרץ אויף יידיש, האָט אונדז איינגעוויגט מיט „ראָזשינקעס און מאַנד־לען״, האָט פֿאַרפּלאַנצט אין אונדז ליבע צו אירע ספּרימלעך, צו אירע מעשות.

דער תנ״ך־ייד, דער גמרא־ייד, דער ייד פֿון מיטלאַלטער און רע־נעסאַנס, דער וואַרשעווער ייד, וואָס ראַטעוועט זיין ביסל ספֿרים — דאָס זענען נישט קיין איינצלנע יידן. דאָס איז אַ גאַנץ פֿאָלק, דאָס איז — „ס׳עם־הספֿר״. אונדזערע גירוש־כראָניקעס זענען פֿול מיט אַזוינע יידן, גרויסע יידן, ווי אונדזערע אברבנאלס, ווי אונדזערע שיפֿערס.

ווען דער שונא האָט אין סעפּטעמבער, 1939, באָמבאַרדירט וואַרשע, איז אויפֿן גזשיבאָוו אין אַ סוכּה געזעסן אַ ייד און האָט געלערנט משניות.

— טאַטע — זענען דעם יידס קינדער אָנגעלאָפֿן — קום אין קעלער אַריין, באָמבעס פֿאַלן.

— יעדער שראַפּנעל, קינדער, האָט זיך זיין באַשטימטן, אָנגעצייכנטן

וועג — האָט דער ייד געענטפֿערט און איז ווייטער געבליבן זיצן איבערן משניות.

דאָס איז דעם יידס שלאַכטפֿעלד, וואו קיין אַרמיי איז נישטאָ, קיין פֿלאָט איז נישטאָ. ס׳איז דאָ בלויז ס׳וואָרט, ס׳מענטשלעכע וואָרט — אונדזער איינציק כּלי־זיין.

און פֿאַרענדיקן מיין עסיי וועל איך מיט אַן אויסצוג פֿון אַ בריוו פֿון דעם 17־טן אַפּריל, 1938, וואָס כ׳האָב באַקומען פֿון אַ שפּאַניש שלאַכטפֿעלד, פֿון פראָנט־דע־לעסטע:

„...טייערער אַפּאַטאָשו, וואונדערט זיך נישט, וואָס איר דערהאַלט אַ בריוו פֿון שפּאַנישן שלאַכטפֿעלד. דאָס שרייבט אייך אייער לאַנדסמאַן פֿון מלאַווע, וואָפֿקע ביילאָוויטש (מאָשקע שמש אַן איניקל), אַ שניידער־אַרבעטער, וואָס קעמפֿט אין דער ערשטער ליניע פֿון קאַמף קעגן פֿאַשיזם און אַנטיסעמיטיזם שוין 18 חדשים. אויך זיין ברודער איזאַק, וואָס איז שוין געווען שווער פֿאַרוואונדעט און איצט איז ער שוין צוריק אין דער ערשטער ליניע פֿון קאַמף.

וואָס צווינגט מיך אייך צו שרייבן?

„דאָ, אויפֿן שלאַכטפֿעלט, האָב איך איבערגעלייענט אייער ראָמאַן „1863״, וואָס באַהאַנדלט דעם פּוילישן אויפֿשטאַנד. טייערער אַפּאַטאָשו, צי גיט נישט שפּאַניע די מעגלעכקייט אַנצושרייבן אַ היסטאָרישן ראָמאַן, אַ ראָמאַן ספּעציעל פֿאַר אונדז יידן? איך מיין, אַז יאָ. דער אַמאָליקער יידישער ישוב, די אינקוויזיציע און איצט דער אויפֿשטאַנד פֿון דער שוואַרצער מאה קעגן אַלעם, וואָס איז יונג און ניי. און די צוויי טויזנט יידישע מיליציאָנערן, וואָס אַ טייל זענען שוין טויט, אָדער פֿאַרוואונדעט, און וואָס האָבן אַזויפֿיל העלדישקייטן באַוויזן, נקמה גענומען פֿאַר די אומגעקומענע יידן מיט 450 יאָר קריק.

„פֿאַרוואָס זאָלט איר נישט אָנשרייבן אַזאַ ראָמאַן, ליבער אַפּאַטאָשו? כ׳בעט אייך — פֿאַרטראַכט זיך וועגן דעם. זייט מיר מוחל פֿאַר מיין דרייסטקייט אייך צו געבן ליטעראַרישע עצות.

אייער, וואָפֿקע ביילאָוויטש״.

„נ. ב. — איך געהער צו דער פֿראַנצויזיש־שפּאַנישער בריגאַדע, די מאַרסעלעזע, די 44־טע, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט אויף די פֿראָנטן פֿון עסטע״.

ווייזט מיר נאָך אַ פֿאָלק, וואו אַזאַ גרויסער און טיפֿער ייד, ווי אברבנאל, זאָל האָבן זיך אידייאיש צונויפֿגעקומען מיט אַ שניידער־יינגל פֿון מלאַווע, וואָס האָט געקעמפֿט און איז געפֿאַלן פֿאַרן ייד, פֿאַרן מענטש, פֿאַר גערעכ־טיקייט, און אין סאַמען ברען פֿון פֿייער האָט ער אין זינען דעם יידישן היסטאָרישן ראָמאַן, דאָס יידישע בוך?

אָט־די כוחות פֿאַרמאָגן מיר. אָט־די ליבע צו דער תורה, צום ספר, צום בוך, פֿאַרמאָגן מיר. ייד און תורה זענען סינאָנימען.

1939

אינהאַלט:

● יצחק לייבוש פרץ

● יידיש

● די אידייע פֿון יידיש
און פֿון דער
יידישער ליטעראַטור

● וואָס איז יידישקייט ?

● קיום —
נישט אונטערגאַנג

● „נסים און פסוקים" —
אַן ענטפֿער
חיים גרינבערגן

● שלמה מולכו
און שבתי צבי

● ס'בוך
דורך דורות

װעגן אַלע ענינים אין שײַכות עסײ־ביבליאָטעק

שרײַבט אויף דעם פֿאָלגנדיקן אַדרעס :

GERSHON POMERANTZ
206 SPADINA AVE.
TORONTO, ONTARIO
CANADA

דערשינען אין
גרשון פּאָמעראַנץ
עסיי־ביבליאָטעק

★

„יוסף אָפּאַטאָשוס גאַנג"
פון ב. ריווקין
צוויי און זיבעציק זייטן

★

„פּדיון השם"
פון לעאָ פינקלשטיין
הונדערט און אַכט זייטן

★

יידיש און יידישקייט
פון יוסף אָפּאַטאָשו
הונדערט זייטן

★

דערשיינט בקרוב:
„פישל בימקאָ — זיין לעבן און שאַפן"
פון לעאָ פינקלשטיין

JOSEPH OPATOSHU
Yiddish and Jewishness
ESSAYS

Published by
GERSHON POMERANTZ
Essay — Library
Toronto, October 1949
ONE HUNDRED PAGES

Printed in Canada by

Pomer
Publishing & Printing Co.

GERSHON POMERANTZ
Proprietor

206 Spadina Avenue
Toronto 2-B, Ont.

36